

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM FAKULTETI
BOSHLANG'ICH TA'LIM KAFEDRASI

Axtamova Dilnoza Murodullayevna

“Ona tili darslarida soʻz tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”

5111700– Boshlangʻich taʼlim va sport, tarbiyaviy ish yoʻnalishi
bakalavri darajasini olish uchun yozilgan

bitiruv malakaviy ishi
(2017-2018 - oʻquv yili)

Ilmiy rahbar:	S.H.Roʻziyeva oʻqituvchi
Rasmiy opponent:	H.CH.Nusratova katta oʻqituvchi.

BUXORO – 2018

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM FAKULTETI
BOSHLANG'ICH TA'LIM KAFEDRASI
**“Ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”
mavzusidagi**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajardi: 5111700– Boshlang'ich ta'lim va sport, tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi
bitiruvchisi “4-3BTU-14” guruh talabasi

Ilmiy rahbar: :

S.H.Ro`ziyeva o`qituvchi

Rasmiy opponent:

H.CH.Nusratova
katta o`qituvchi.

Bitiruv malakaviy ishi kafedradan dastlabki himoyadan o'tdi.
10-sonli bayonnomasi 07.05.2018 - yil

BUXORO – 2018

"Tasdiqlayman"
kafedra mudiri
_____prof. M.H.Mahmudov
12.09.2017 yil.

Bitiruv malakaviy ishi bo'yicha topshiriq

1. Kafedra: Boshlang'ich ta'lim kafedrasasi
 2. Ish mavzusi: **“Ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”**
 3. Bajaruvchi: **Axtamova Dilnoza Murodullayevna**
 4. Ilmiy rahbar: o'qituvchi, S.H.Ro'ziyeva
Ish mavzusi BuxDUning _____yil _____sonli buyrug'iga asosan tasdiqlangan.
 5. Yakunlangan ishning topshirish muddati: 28.05. 2018 yil
 6. Bitiruv malakaviy ishini bajarish uchun talabaga berilgan topshiriqning qisqacha mazmuni va bajarish muddati:
 - Mavzuga daxldor adabiyotlarni to'plash hamda o'qib chiqish (oktabr oyi).
 - BMIning kirish qismini yozish (noyabr oyi).
 - BMIning 1-bobini yozib, qo'lyozma nusxasini ilmiy rahbarga topshirish (dekabr oyi).
 - BMIning 2-bobini yozib, qo'lyozma nusxasini ilmiy rahbarga topshirish (yanvar oyi).
 - BMIning xulosa qismini yozish (fevral oyi).
 - Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini tuzish (mart oyi).
 - BMIning tahrir qilingan nusxasini kompyuterda terish hamda daftarda ko'chirish (aprel oyi).
 - BMIni Boshlang'ich ta'lim kafedrasiga topshirish (may oyi).
 7. Chizmalar miqdori: _____
 8. Topshiriq berilgan vaqt: 2017 yil sentabr
 9. Bitiruv malakaviy ish himoya qilingan kun: _____
 10. Davlat attestatsiyasi tomonidan qo'yilgan baho: _____
- Talaba imzosi: _____

Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim uslubiyoti
kafedrasining 2-son yig'ilish bayonnomasidan

Ko'chirma

2017 yil 12-sentabr

Qatnashdilar: prof. M.H.Mahmudov (rais), dotsentlar: Y.Azimov, F.Qosimov, T.Choriyev, G'.Sayfullayev, S.Avezov, A.Hamroyev, M.Tilavova, B.Jamilova, L.Sharipova, G.Hasanova, F.Safarov, N.Safarova; katta o'qituvchilar: M.Qosimova, S.Xo'jayeva, M.Negmatova, I.Davronov, Sh.Istamova, G.Umarova, N.Tosheva, Z.Umurov, H.Nusratova (kotiba); o'qituvchilar: B.Yo'ldoshev, M.Ro'ziyeva, I.Sharipova, L.Ochilova, N.Adizova, M.Hakimova, R.Xalilova, S.Ro'ziyeva, S.Maxmudova.

KUN TARTIBI

1. Bitiruv malakaviy ish mavzulari va ilmiy rahbarni tasdiqlash.

KAFEDRA QAROR QILADI:

1. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti 4-kurs bitiruvchisi Axtamova Dilnoza Murodullayevna bitiruv malakaviy ishi yozishga ruxsat etilsin.
2. Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning **“Ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”** mavzusi bitiruv ishi tarzida tasdiqlansin.
3. Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning bitiruv malakaviy ishiga o'qituvchi Sadoqat Hasanovna Ro'ziyeva ilmiy rahbar etib tayinlansin.

Kafedra mudiri:

M.H.Mahmudov

Kotiba:

H.Ch.Nusratova

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

5111700 - Boshlang'ich ta'lim va sport, tarbiyaviy ish yo'nalishi bitiruvchisi
Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning o'zlashtirishi haqida

MA'LUMOTNOMA

Talaba Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning Buxoro davlat universitetida
2014-2018-yillarda o'qishi davomida o'quv rejasini to'liq bajardi va quyidagi
baholarda o'zlashtirishga erishdi:

“a'lo” _____ ta

“yaxshi” _____ ta

“qoniqarli” _____ ta

Fakultet dekani:

B. J. Umarov

Boshlang'ich ta'lim kafedrasining
10-son yig'ilish bayonnomasidan

Ko'chirma

2018 yil 16-may

Qatnashdilar: prof. M.H.Mahmudov(rais), dotsentlar: dots. T.R.Choriyev, Y.Azimov, F.Qosimov, G'.Sayfullayev, S.Avezov, A.Hamroyev, M.Tilavova, B.Jamilova, L.Sharipova, G.Hasanova, F.Safarov, N.Safarova; katta o'qituvchilar: M.Qosimova, S.Xo'jayeva, M.Negmatova, I.Davronov, Sh.Istamova, G.Umarova, N.Tosheva, Z.Umurov, H.Nusratova (kotiba); o'qituvchilar: B.Yo'ldoshev, M.Ro'ziyeva, I.Sharipova, L.Ochilova, N.Adizova, M.Hakimova, R.Xalilova, S.Ro'ziyeva, S.Maxmudova.

KUN TARTIBI:

1. Bitiruv malakaviy ishlar muhokamasi.

KAFEDRA QAROR QILADI:

1. Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning **“Ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”** mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi DAK talablariga javob beradi, u sinov himoyasidan o'tdi deb hisoblansin va rasmiy himoyaga ruxsat etilsin.

2. Talaba Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning bitiruv malakaviy ishiga rasmiy opponent katta o'qituvchi Hamida Cho'liboyevna Nusratova etib tayinlansin.

Kafedra mudiri:

M.H.Mahmudov

Kotiba:

H.Ch.Nusratova

**Davlat Attestatsiya Komissiyasiga
Buxoro davlat universiteti**

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning **“Ona tili darslarida soʻz tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”** mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi rasmiy himoyaga ruxsat etilsin.

Himoyaga bitiruvchining oʻzlashtirishi toʻgʻrisida maʼlumotnoma, bitiruv malakaviy ish haqida ilmiy rahbar hamda kafedra yigʻilishi xulosasi, taqriz va talabaga tavsifnoma ilova qilinadi.

Fakultet dekani:

B. J. Umarov

Buxoro davlat universiteti 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport, tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi talabasi Axtamova Dilnoza Murodullayevnaning **“Ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari”** mavzusidagi bitiruv malakaviy ishga **DAK**ning

XULOSASI

Buxoro davlat universiteti DAK Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi BMIning bajarish haqidagi 22.05.2009- yil 160-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan Nizomda asosan quyidagilarni aniqladi:

1. BMIning hajm va talab bo'yicha rasmiylashtirilganligi (me'yor: tabiiy yo'nalishlar-50dan, ijtimoiy yig'ilishlar-70 betdan kam bo'lmasligi kerak): talabga javob beradi-10 ball talabga qisman javob beradi-7 ball, talabdan chetga chiqish holatlari mavjud-4 ball.
2. Mavzuning davlat va universitet grant dasturlari asosida yoki dolzarb muammolar bo'yicha tanlanganligi: davlat dasturiga kirgan-8 ball, grant loyihasi bo'yicha-7 ball, Bux DU dasturi bo'yicha-6 ball, dolzarb muammolar bo'yicha-5 ball.
3. Mavzu dolzarbligining asoslanganligi: etarli darajada asoslangan-5 ball, etarli darajada asoslanmagan-3 ball, noaniq-2ball.
4. Maqsad va vazifalarning aniq ifodalanganligi: aniq-7 ball, to'liq aniq emas-5 ball, aniq emas-3 ball.
5. BMI bajarishda ilmiy tekshirish metodlaridan foydalanganlik darajasi: to'la-7 ball, qisman-5 ball, etarli emas-3 ball.
6. Olingan natijalarning yangiligi va ishonchlilik darajasi: natija yangi -8 ball, ilgari olingan-6 ball, to'la ishonchli emas-3 ball.
7. BMIning xulosa qismida ishlab chiqarishga tavsiya bor-6 ball, ijtimoiy sohada qo'llashga (ta'lim, atrof-muhitni himoya qilish, ma'naviy-ma'rifiy...) tavsiya qilingan-5 ball, tavsiya yo'q-3ball.
8. Bitiruvchining mavzu bo'yicha olingan natijalarni tanqidiy baholanganligi darajasi: aniq-8 ball, to'la aniq emas-6 ball, tanqidiy baholanmagan-4 ball.
9. Ishning ilmiylik xarakteri: ilmiy tadqiqodlar asosida-8 ball, aralash shaklidan-5 ball, referativ xarakterdan-3 ball.

10. Adabiyotlardan foydalanganlik darajasi: ilmiy-amaliy jurnallar, monografiya, yetakchi olimlar asarlaridan to'la foydalanilgan-8 ball, ilmiy adabiyotlar kam foydalanilgan-6 ball, faqat darslik, ma'ruza matnlari, o'quv qo'llanma va ma'lumotnomalardangina foydalanilgan-4 ball.

11. Bitiruvchining ma'ruzasiga baho: a'lo-10 ball, yaxshi-7 ball, qoniqarli-6 ball.

12. Berilgan savollarga javoblari: to'liq-8 ball, o'rta-6 ball, qoniqarli 4 ball.

13. BMIni tashqi taqrizchi tomonidan baholanishi: a'lo-7 ball, yaxshi-6 ball, qoniqarli-5 ball.

14. BMIga qo'yilgan yakuniy ball _____

Bahosi _____

Eslatma: Har bir ball bo'yicha aniqlangan ballning tagiga chizib belgilanadi.

DAK raisi:

A'zolari:

DAK kotibi:

dots. A.R. Sohibov

prof.M.H. Mahmudov

dots. F.M. Qosimov

o'qituvchi O. Adizova

o'qituvchi F.S. Safarov

katta o'qituvchi H.Ch.Nusratova

Sana "____"

_____2018 yil

REJA:

KIRISH:

- bitiruv malakaviy ish mavzusining dolzarbligi;
- bitiruv malakaviy ish mavzuning o'rganilish darajasi;
- tadqiqot maqsadi;
- tadqiqot obyekti;
- tadqiqot predmeti;
- tadqiqot vazifalari;
- tadqiqot metodlari;
- tadqiqotning metodologik asoslari;
- tadqiqotning ilmiy yangiligi;
- bitiruv malakaviy ishining ilmiy-amaliy ahamiyati;
- bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilishi.

I BOB. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI TA'LIM SOHASINING MAZMUNI VA TARKIBIY QISMLARI

I.1. Boshlang'ich ta'lim tizimida morfemik tahlilning nazariy asoslari

II.2. Boshlang'ich ta'limda morfemik tahlilning psixologik va metodik asoslari

II BOB. MORFEMIK TAHLILNI AMALGA OSHIRISHDAGI LINGVISTIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

II.1. Morfemik tahlilga oid uslubiy ishlar tizimi

II.2. Darsliklarda berilgan morfemik tahlilga oid mashqlar tizimi

II.3. Morfemik tahlilni amalga oshirishda didaktik o'yinlar

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

KIRISH

Bitiruv malakaviy ish mavzusining dolzarbligi. Mustaqillik sharofati bilan mamlakatimizda amalga oshirilgan muhim ijobiy ishlardan biri «Ta'lim to'g'risida»gi va «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunlarning qabul qilinishi hamda boshlang'ich ta'limning ham shaklan, ham mazmunan o'zgarishi bo'ldi. Boshlang'ich ta'lim 1992–1993 o'quv yilidan 4 yillik ta'limga o'tdi. Barcha boshlang'ich sinflarining darsliklari ishlab chiqildi. 1994–1995 yili ishlab chiqilgan dastur, darslik, metodik qo'llanmalar, ko'rgazma qurollar, tarqatma materiallar ishlab chiqildi va 1995–1996 yilda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek imlo qoidasi» ishlab chiqilib yangi alifboga o'girildi. Maktablarda ona tilining o'qitilishini talab darajasiga chiqarish maqsadida mazkur fanning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda uning mazmuni va tarkibiy qismlari ishlab chiqildi. O'zbekiston Respublikasining IX sessiyasida hayotimizning hal etuvchi muhim masalalaridan ta'lim–tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni yangi zamon talabi darajasiga ko'tarish, barkamol avlodimiz kelajagiga daxldor loyihalar ishlab chiqildi. Bu zaminda yashayotgan har bir inson o'z farzandini har tomonlama kamol yetuk inson bo'lib yetishishida, bor kuchini, mehnatini ayamadan o'rgatmog'i lozimdir. Har qaysi davlatni, millatni o'zini yer osti va yer usti tabiiy boyliklari bilan, harbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati, balki birinchi navbatda o'zining yuksak madaniyati va ma'naviyati bilan kuchlidir. Shu bois mamlakatimizning istiqlool yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq, buyuk ma'anviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim–tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga ko'tarishga katta ahamiyat bermoqda. Bu jarayonda quyidagi ishlarni misol qilishimiz mumkin. O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi, «Ta'lim to'g'risida»gi va «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunlarning qabul qilinishi kabi muhim ishlar amalga oshirildi.

1996–1997 o'quv yilidan boshlab maktablarida o'qish yangi alifboda olib borildi. Yangi alifboda o'qitish uchun yangi imlo, dastur, qo'llanma va darsliklar yaratilishi kerak bo'lib qoldi. Bu o'zgarishlar ta'lim sohasini ham tubdan yangilash zaruratini vujudga keltiradi. Boshlang'ich sinflarda ta'limning mazmuni, shakli, metodlari, umuminsoniy qadriyatlari, xalqimizning an'analari, madaniyati va fan bobidagi ko'p asrlik tajribalarini o'rgatishni ko'zlab tashkil etildi. Uni amalga oshirish esa muhim hujjatlar asosida ishlab chiqildi.

1. Umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich bosqichi uchun nizom.

2. Umumiy o'rta ta'limning 1–4–sinflarida o'qitiladigan har bir o'quv predmeti bo'yicha konsepsiyalar.

3. Boshlang'ich sinflar uchun davlat ta'lim standarti.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarilishini nazorat qilish ta'lim standarti orqali amalga oshiriladi. Ta'lim sohalari bo'yicha standart ko'rsatkichlari 7(6)–11 yoshdagi bolalarning rivojlanish darajasi, ehtiyoj va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ijtimoiy talab taqozo qilgan ta'lim mazmunini minimal asosda belgilab beradi.

Bitiruv malakaviy ish mavzusining o'rganilish darajasi. Boshlang'ich sinf ta'limi jarayonida davlat ta'lim standartlarida belgilangan minimal majburiy talablarga tayanish lozim. Davlat ta'lim standartlarida «Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning ona tili va o'qish bo'yicha o'qish hamda yozish malakasi bilan birgalikda matn mazmunini, o'zgalar fikrini anglash, o'z fikrini yozma va og'zaki bayon etish malakasiga ham ega bo'lishlari, nutqi tushunarli, ta'sirchan, ravon, mantiqiy jihatdan bog'liq, grammatik jihatdan to'g'ri va izchillikda ifodalanishi muhim»ligi uqtirilgan. Ta'limda faqat bilimlarni tarkib toptirishga e'tiborni qaratish ta'lim samaradorligining past bo'lishiga olib keladi. Vaholanki, og'zaki nutqni rivojlantiradigan o'quvchi bilimlarni mustahkam o'zlashtiradi.

V. Okon va R. Ibragimovlarning ilmiy tadqiqotida ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish va shu asosda o'quvchilar o'quv-biluv faoliyati samaradorligini oshirish yo'llari tadqiq qilingan. N. Sattorova, S. Matchonov, Mirjalolova, Sh. Yusupovalarning tadqiqotlarida adabiyot va o'qish darslarida mustaqil ishlardan foydalanish yo'llari o'rganilgan. O'quvchilar tafakkurini o'stirish, o'quv-biluv jarayonini ijodiy tashkil etish va faollashtirish muammosi M. Haqberdiyev, S. Yaminova, M. Saidov, B. Adizov va Y. Raxmonovlarning ilmiy ishlarida atroflicha yoritib berilgan. Ta'lim jarayonini o'yinlar asosida tashkil etish muammosini F. Qodirova va A. Bobomurodovanning tadqiqotlarida ko'rish mumkin.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari: O'zbek orfografiyasi va uning boshlang'ich ta'lim dasturi hamda darsliklarda aks etishiga oid ishlar tizimini ochib berish, boshlang'ich sinf o'qituvchilariga darslarini tashkil etishda uslubiy yordam berish.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- O'qituvchi imloviy malakaning psixologik tabiatidan kelib chiqib, kichik yoshdagi o'quvchilarda imloga oid malakani shakllantirish ustida ishlash metodikasini belgilash;
- To'g'ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o'quvchining fikrlash faoliyatini rivojlantiruvchi mashqlar ishlab chiqish;

- O'quvchilarning analitik-sintetik faoliyatini asta takomillashtira borish usullarini ko'rsatish.

Tadqiqot manbai va predmeti. Boshlang'ich sinch va o'rta ta'limdagi ona tili darsliklari ishning tadqiq manbayi hisoblanadi. Ishda ona tili darsliklaridagi so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari tahlil qilish maqsadida 1-2-3-4-sinf hamda o'rta ta'limdagi N.Mahmudov va boshqalar muallifligi ostida nashrdan chiqqan va hozirda amalda bo'lgan ona tili darsliklari ishning predmetini tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ishning metodologik asoslari. O'zbekiston Respublikasi -ning "Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", O'zbekiston Respublikasi hukumati va Xalq ta'limi vazirligining "Umumiy o'rta ta'limni mashq va rivojlantirish" to'g'risidagi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning raqobatbardosh yoshlarni etishtirib chiqarish to'g'risidagi asarlari, psixolog, didakt, metodist olimlarning pedagogik qarashlari tadqiqotimizning metodologik asoslari sanaladi.

Tadqiqotning metodlari. BMI.da mavzuga oid adabiyotlar tahlili, so'rovnoma, ona tili ta'limini didaktik loyihalash, tizimli va qiyosiy tahlil, pedagogik eksperiment, matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili darsliklarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlari muammosi alohida mavzu sifatida ajratilib, dolzarb metodik muammo ekanligi asoslandi; uning shakl, metod va vositalari aniqlandi; boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili darslarida nomuvofiqliklarni aniqlashning samarador usul va vositalari tahlil qilindi; boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili darslarida uzviylikni ta'minlashning samarador usul va vositalarini o'rganish o'zlashtirishining sifatini yaxshilashdagi o'rni o'rganildi.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati. Pedagogik va metodik qarashlar boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy

xususiyatlarining samarador usul va vositalarini o'rganish g'oyalari bilan boyitildi; boshlang'ich va o'rta ta'lim ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlarining samarador usul va vositalarini o'rganish imkoniyatlari hamda mashqlardan foydalanish bo'yicha ilmiy–metodik tavsiyalarning ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi. ona tili darslarida so'z tarkibining imloviy va ilmiy xususiyatlarini o'rganish va uni ilmiy-amaliy jihatdan ona tili ta'limi misolida yoritilishi tadqiqotning ilmiy-amaliy jihatini, so'z va gap bo'limlarini tayanch kompetenstiyalar orqali bayon etilishi bitiruv malakaviy ishning usuliy ahamiyatini tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ish materiallari oliy ta'limda BT va STI bakalavr ta'lim yo'nalishi 1-2-3-4-kurs talabalariga “Ona tili” fanini, boshlang'ich sinf o'quvchilariga ham aynan shu fanni o'rgatishga dasturulamal sifatida xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi. Bitiruv malakaviy ish hajmi 73 bet bo'lib, kirish, ikki bob, olti fasl, umumiy xulosalar, bir jadval, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan.

I BOB

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI TA'LIM SOHASINING MAZMUNI VA TARKIBIY QISMLARI

I.1. Boshlang'ich ta'lim tizimida morfemik tahlilning nazariy asoslari

Ta'lim mazmuni o'quv rejalari dasturi va darsliklar o'quv–metodik qo'llanmalarda o'z ifodasini topadi. Ona tili davlat ta'lim standarti, dasturi va darsliklari o'quvchilarning o'rganishlari uchun tanlangan va ularning o'zlashtirishlariga muvofiqlashtirilgan til materiallarini o'z ichiga oladi. Ona tili ta'limi mazmuni tilshunoslikning uch asosiy qatlami–fonetika, leksika, grammatikaga (grammatikaning morfologiya va sintaksis qismlari) ajratilib o'rgatiladi.

Boshlang'ich ta'limda ona tili ta'lim mazmunining negizi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

–nutq tovushlari (unli va undosh, jarangli va jarangsiz);

–bo'g'in (urg'uli va urg'usiz bo'g'inlar, ochiq va yopiq bo'g'inlar, fonetik tahlil);

–so'z (so'z ma'nolari, bir va ko'p ma'noli so'zlar, ma'nodosh so'zlar, qarama-qarshi ma'noli so'zlar, shevaga xos so'zlar, uyadosh so'zlar, kasb-hunarga xos so'zlar, lug'aviy tahlil);

–o'zak, negiz, qo'shimcha, old qo'shimcha, affiks, so'z tarkibining tahlili, so'z yasovchi qo'shimcha, predmet nomi qo'shimchasi, predmetning rang-tusini bildiruvchi so'zlar, predmetga, uning rang-tusi va miqdoriga ishorani ifodalovchi so'zlar, ish-harakatning nomini, tarzini, maqsad va holatini ifodalovchi so'zlar;

–ko'makchilar va bog'lovchilar;

–gap (darak ma'nosini ifodalovchi so'zlar, sroq ma'nosini ifodalovchi gaplar, his-hayajonni ifodalovchi gaplar);

–tinish belgilari (nuqta, so'roq, undov, vergul);

–matn (matnning tuzilishi, mavzu, asosiy fikr, sarlavha, reja, so'zboshi, taqqoslash, dialog, monolog, bayon, kichik insho, og'zaki va yozma ijodiyot);

–xat, xabar, tabriknoma, maqola, taklifnoma.

Ona tili o'qitishning mazmuni va metodlari o'quvchilarga dastur talab qilgan hajmda puxta bilim berish, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga ko'maklashadi.

Ona tili ta'lim mazmuni to'rt tarkibiy qismdan iborat:

1. Ona tili ta'lim mazmunining birinchi muhim tarkibiy qismi o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan bilimlar tizimidir. Ona tilidan bilimlar tizimi deganda bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan til faktlari, tushunchalar, qoidalar, ta'riflar tizimi tushuniladi.

Ma'lumki, asrlar davomida insoniyat tomonidan to'plangan barcha til ilmini maktab o'quvchisiga o'rgatishni iloji va zaruriyati yo'q. Demak, ona tilidan eng zarur bilimlarni tanlash asosiy masalalardan biri sanaladi. Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezoni uning foydalilik va amalda qo'llana olish darajasidir. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulotini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, ularni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta'minlaydigan bilimlarni tushunamiz.

2. Ta'lim mazmunining ikkinchi muhim tarkibiy qismini tanlangan ilmiy – nazariy bilimlarga muvofiq keladigan amaliy ko'nikma va malakalar tizimi tashkil etadi.

Dastur va darsliklar faqat o'quvchilarni ona tilidan bilishlari lozim bo'lgan til hodisalarini emas, balki ularning bajarishi lozim bo'lgan amaliy ko'nikma va malakalarni ham o'z ichiga olishi kerak.

Ona tili darslarida tilning grammatik qurilishini o'rganishga qaratiladi, ularning so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish, so'z boyligini oshirish, fikrni bayon qilish ko'nikmalari chetda qoladi. Shuning uchun ona tili dasturi o'quvchilarni ko'proq ana shu foydali amaliy ko'nikmalar bilan qurollantirishga yo'naltirish zarur.

3. Ta'lim mazmuni uchinchi tarkibiy qismi o'quvchilarni ijodiy faoliyat usullariga o'rgatishdir. Faoliyat qayta xotirlash, qisman ijodiy va ijodiy darajada bo'lishi mumkin.

Bu faoliyat o'qituvchi tomonidan yoki darslikda berilgan namunaga qarab aynan bajarishga asoslangan faoliyatdir. Bu jarayonda o'quvchilar izlanishga ehtiyoj sezmaydi. Shuning uchun darslikda har xil metodlardan foydalanish lozim.

Faollikni amalga oshirish uchun darsda olgan bilimlarri, olgan bilimlari asosida mashqlar ustida ishlay olishi, olgan bilimlarni hech qanday tashqi yordamsiz ijodiy qo'llay olishlari zarur. Bolaning ijodiy faoliyatiga qanchalik ko'p asoslansak, ta'limning samaradorlik darajasi shuncha yuqori bo'ladi.

4. Ta'limning to'rtinchi muhim tarkibiy qismi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar tizimidir. Bu munosabatlar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro hamkorlikka asoslangan bo'lmog'i lozim. Darsni mazmuni ochib berish bilan cheklanmay, uni qanday yetkazish kerakligini bilish zarur. Shundagina maqsadga muvofiq bo'ladi. Ta'lim mazmunining yuqorida sanab o'tilgan tarkibiy qismlari bir-biriga shu darajada aloqadorki, ularning biri bo'lmasa ikkinchisi ko'zlagan natija bermaydi. Ko'nikma va malakalarni shakllantirish bilimlar tizimi bilan bog'liq, ijodiy tajriba esa bilim, ko'nikma, malakalar asosida yuzaga chiqadi.

Ona tili dastur va darsliklarida keltirilgan har bir mavzu yuqorida sanab o'tilgan tarkibiy qismlarning har to'rttalasini ham qamrab olmog'i shart.

Davlat ta'lim standarti asosida o'quvchilar orfografiyadan egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti o'quvchilar umumta'lim tayyorgarligiga, saviyasiga qo'yilgan majburiy minimal darajani belgilab berdi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar ona tili bo'yicha quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari shart:

O'quv yili davomida 1-sinf o'quvchilari quyidagilarni bilishlari lozim: o'zbek alifbosidagi harflar nomini, unli va undosh tovushlarning belgilarini, jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni, bo'g'in ko'chirish qoidalarini.

O'quvchilar quyidagilarni uddalay olishi kerak: matnni sinf taxtasi va darslikdan orfografik hushyorlik qoidalariga rioya qilgan holda chiroyli, to'g'ri ko'chira olishni, talaffuzga mos bo'lgan 25-30 so'zli matnni harf va bo'g'inlarni tushirib qoldirmay, oshiqchasini qo'shmay, o'rin-tushuncha beriladi va bu haqdagi badiiy boshqa matnlarni o'qish tavsiya etiladi.

2-sinf o'quvchilari o'quv yili oxirida quyidagilarni bilishlari lozim:

—so'zlar yordamida gap tuzish va uni yozishni, berilgan mavzuga oid gap tuza olishni;

—unli va undosh tovushlarni farqlay olishni, so'zni bo'g'inlarga to'g'ri bo'lishni;

O‘quvchilar quyidagilarni uddalay olishlari kerak:

–so‘zni, gapni va matnni harflarni tushirib qoldirmay, ortiqchasini qo‘shmay, o‘rnini almashtirmay, orfografik hushyorlik qoidalariga rioya qilgan holda ko‘chirib va eshitib to‘g‘ri yozish;

–4-5 bo‘g‘inli so‘zning bir yo‘lga sig‘may qolgan qismini keyingi yoo‘lga bo‘g‘inlab ko‘chirish;

–*kitob, maktab, oftob, obod, oxod* kabi so‘zlar oxirida kelgan b va d jarangli undosh tovushlarning jarangsiz jufti p va t eshitilsa ham yozilishini;

–*farzand, xursand, baxt, do‘st* kabi o‘quvchilar nutqida ko‘p uchraydigan so‘zlar oxirida kelgan d va t undoshlari talaffuzda tushib qolsa ham yozilishini;

–yonma-yon kelgan bir xil undosh bilan yoziladigan so‘zlarni, dasturda berilgan imlosi qiyin bo‘lgan so‘zlarni to‘g‘ri yozilishini;

–so‘zlarga so‘roq bera olishni va shu so‘z nimani bildirishini;

–kishilarning ismi-sharifini, hayvonlarga, shahar, qishloq, ko‘cha, daryolarga qo‘yilgan nomlarni bosh harf bilan boshlab yozishni;

–gapning mazmun bildirishini, gapnin oxiriga nuqta, so‘roq va undov belgisi qo‘ya olishni;

–gap kim? (kimlar?), nima? (nimalar?) haqida aytilganini bildirgan so‘zni, u haqda nima deyilganini bildirgan so‘zni aniqlay olishni;

–30-45 so‘zli matn yuzasidan so‘roq gaplardan tuzilgan tayyor reja asosida bayon yoza olishni;

–ma’lum bir mavzuga oid ikki-uch gap tuza olish va uni yozishni;

–rasmlar yordamida besh-olti gapli bog‘lanishli nutq (hikoya-insho) tuza olishni va uni ma’lum tayyorgarlikdan so‘ng yoza olishni.

3–sinf o‘quvchilari o‘quv yili oxirida quyidagilarni bilishlari zarur:

–tovushlar va harflarni, unli va undosh tovushlarni, jarangli va jarangsiz tovushlarni bilish;

–sh, ch, ng birikmalarni bo‘g‘in ko‘chira olish qoidalarini;

–gap, gapning maqsadiga ko‘ra turlarini aniqlay olishi;

–gap bo‘laklari, bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarni gapdan anig‘qay bilishlari;

–so‘zlarni tarkibiga ko‘ra tahlil qilishi, so‘zni o‘zagini so‘z yasovchi qo‘shimchani, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchani aniqlay olishi va belgilashi, o‘zakdosh so‘zlarni boshqa so‘zlardan farqlay olishi;

–so‘z turkumlarini gaplarda ajrata olishi;

–ot so‘z turkumi, so‘roqlari (kim? nima?)ni to‘g‘ri bera olishi;

–son va sonni so‘roqlar yordamida gapda ajrata olishi;

–sifat so‘z turkumi, uni gaplarda ajrata olishi;

–fe‘l, fe‘l so‘z turkumini gaplarda aniqlay olishi;

–yil oxirida 65–70 so‘zli matn yuzasidan tuzilgan reja asosida bayon yoza olishi;

4-sinf o‘quvchilari o‘quv yili oxirida quyidagilarni bilishlari zarur:

–san‘at, dala, daraxt, tong, jiyda, shuhrat, choynak, fijdon shaklidagi so‘zlarni fonetik tahlil qilishni;

–so‘zlarni tarkibiga ko‘ra tahlil qilishni (so‘zning o‘zagini, so‘z yasovchi qo‘shimchani, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchani aniqlay olish va belilashni, o‘zakdosh so‘zlarni so‘zning boshqa shakllaridan farqlay olishni, ularning ma‘nosini izohlay bilishni);

–matndagi yoki gaplardagi so‘zlarni turkumlarga ajrata olishni, ularni tahlil qila bilishni, otning so‘roqlarni uning shakliga qarab to‘g‘ri bera bilishni, ko‘plik va birlikda qo‘llashni, otlarni kelishik qo‘shimchalari bilan turlashni;

–olmoshni kelishiklar bilan turlashni, fe‘lni bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklda qo‘llashni, shaxs-son qo‘shimchalari bilan turlashni, uch zamonda o‘zgartirishni;

–bir xil shaklda boshqa-boshqa ma‘no ifodalovchi so‘zlarni, ma‘nosi yaqin va qarama-qarshi ma‘noli so‘zlarni, o‘rganilayotgan so‘z, so‘z birikmalarini gap va matn ichidan ajrata olishni, shunday so‘zlarni gap mazmuniga mos holda tanlay olish va qo‘llashni, ortiqcha takrorlaga yo‘l qo‘ymaslikni, ko‘p ma‘noli so‘zlar bilan birikmalar tuza olishni, ohangdosh so‘zlar, bir mavzudagi so‘zlar guruhini tuzishni bilishi;

–gapni elementar sintaktik tahlil qilishni, maqsadga ko‘ra turini ajratishni, bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarni so‘roqlar yordamida ajratishni, ularning o‘zaro bog‘lanishni so‘roqlar yordamida belgilashni, 90-100 so‘zli matn yuzasidan tuzilgan reja asosida bayon yozishni, hayotda bo‘lgan ayrim voqealar, hodisalar, sayohat va kuzatishlar haqida kichik og‘zaki hikoya tuzish va yozishni, ularda tasvir va muhokama elementlaridan foydalana olishni;

–nutq madaniyati bo‘yicha gap-so‘zlarni o‘zlashtirishni, fikr ifodalash jarayonida qo‘llashni: iltimos, ruxsat, minnatdorchilik, kechirim, uzr, taklif kabi muomala madaniyatini amalda qo‘llashni;

–e‘lon, salom xat, tabriknoma, tilxat kabilarni yozishni bilishlari zarur.

II.2.Boshlang‘ich ta‘limda morfemik tahlilning psixologik va metodik asoslari

“Prinsip” so‘zi lotincha bo‘lib, “asos”, “qoida” va “talab” singari ma‘nolarni anglatadi. “O‘qitish prinsipi” deganda esa ta‘lim jarayonini tashkil etish hamda o‘quv darslari samaradorligini oshirishga qo‘yilgan talab va qoidalari tushuniladi.

O‘zbek tilini o‘qitish ishiga bag‘ishlangan metodik qo‘llanmalarda o‘qitish prinsiplari ikkiga ajratiladi:

- a) o‘zbek tili o‘qitishning umumdidaktik prinsiplari;
- b) o‘zbek tili o‘qitishning o‘ziga xos prinsiplari.

O‘zbek tili o‘qitishning umumdidaktik prinsiplari

O‘qitishning umumdidaktik prinsiplari maktabda o‘qitiladigan barcha fanlar uchun umumiy sanaladi. Lekin har bir fan o‘z xususiyatidan kelib chiqib umumdidaktik prinsiplarga yondashadi. O‘zbek tili o‘qitishda qo‘llaniladigan umumdidaktik prinsiplar quyidagilar:

- ta‘lim, tarbiya va rivojlanishning uyg‘unligi prinsipi;
- ilmiylik va tushunarlik prinsipi;
- sistemalilik va izchillik prinsipi;
- nazariyani amaliyotga bog‘lash prinsipi;
- onglilik, faollik va mustaqillik prinsiplari;
- ko‘rgazmalilik prinsipi;
- o‘quvchilar yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o‘quv imkoniyatlarini hisobga olish prinsipi.

Ta'lim, tarbiya va rivojlanishning uyg'unligi prinsipi. Ta'lim, tarbiya va rivojlanish tushunchalari o'zaro aloqador, bir-birini taqozo etadi. Ona tili fani avvalo ta'limiy xarakterga ega. O'quvchilar bu fan orqali tilning fonetikasi, leksikasi va grammatikasidan zaruriy bilimlarni egallaydilar. Ayni paytda ona tili o'quvchilar shaxsini tarbiyalashda ham katta o'rin tutadi. O'quvchilar til hodisalarini o'zlashtirish ustida mustaqil faoliyat yuritish ekanlar, ma'lum qiyinchiliklarga ham duch keladilar, uni yengib o'tish yo'llarini izlaydilar. Demak, o'quvchining bilim darajasi oshibgina qolmay, irodasi ham toblanib boradi. Ona tili darsliklarida kiritilgan ma'rifiy matnlar ham o'quvchilar tarbiyasiga samarali ta'sir etadi. Bolalarning shaxsiy qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Ona tili darslarining samaradorligini ta'minlash uchun bu prinsiplarning uyg'unligiga alohida e'tibor berish kerak bo'ladi.

Ilmiylik va tushunarlik prinsipi. Bu ikki prinsip ham o'zaro bog'langan va bir-birini taqozo etadi. Ma'lumki, ona tili fani orqali o'quvchilarga ilmiy jihatdan asoslangan tushunchalar beriladi. O'zbek tilshunosligi fanining so'nggi yutuqlari maktab darsliklarida o'quvchilar qobiliyatiga mos holda aks eta boshladi. Ona tili fani o'qituvchisi darslikdagi ilmiy talqin va tushunchalarni o'quvchilar ongiga singdirishda ham ilmiylik prinsipiga tayanadi. Ushbu prinsip o'z vaqtida tushunarlikni talab etadi. O'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasini e'tiborga olgan holda o'quv materialidagi ilmiy tushunchalar soddalashtirilgan holda o'rgatiladi.

Sistemalilik va izchillik prinsipi. Maktab ona tili darsligi tilning fonetika, leksika, morfologiya va sintaksis sathlarini o'z ichiga oladi. Tilning bu sathlari bir – biriga aloqador bo'lgan bir butun sistemadir. O'quvchi tovush va harfni, uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganmay turib, so'z haqidagi ta'limot (leksika)ni o'zlashtira olmaydi. Leksikani yaxshi o'zlashtirgan o'quvchi esa morfologiyani o'rganishda qiynalmaydi. Tilning morfologiya bo'limi sintaksis bilan chambarchas bog'langan.

Tilning sathlari bir sistema ekan, ular ma'lum izchillikda, ketma – ketlikda o'rganiladi. Zero ona tili dastur va darsliklarini yaratishda ham ketma – ketlikka amal qilinadi. O'qitishning izchillik prinsipi o'quvchilarning til hodisalarini ma'lum tartibda o'zlashtirishlariga imkoniyat yaratadi. O'quvchilarning til haqidagi bilim, ko'nikma va malakalari sinfma – sinf boyib, rivojlanib boradi.

Nazariyani amaliyot bilan bog'lash prinsipi. Tildan egallangan nazariy tushunchalar amaliyotga bog'lanmas ekan, hech qanday ijobiy natija bermaydi. Hozirgi kunda ona tili ta'limi oldida egallangan til hodisalarini o'quvchilarning

og'zaki va yozma nutqini shakllantirish uchun xizmat qildirishdek muhim vazifa turibdi. Maktabni tugatgan har bir o'quvchi o'z fikrini to'g'ri va chiroyli ifodalab bera olish malakasiga ega bo'lishi kerak. Bu ish, shubhasiz, ona tili ta'limi orqali amalga oshadi.

Ona tili darslarida o'rganiladigan til hodisalarini hayotiy misollar bilan boyitib borish talab etiladi. Ayniqsa, o'quvchilar tomonidan yaratiladigan mustaqil matnlar, ona tili darslarida yoziladigan bayon va insholar nazariy bilimlarni amalda qo'llash imkonini beradi.

Onglilik, faollik va mustaqillik prinsiplari. Onglilik deganda o'rganiladigan til hodisasining mohiyatini chuqur anglab egallash tushuniladi. Ona tilidan o'rganiladigan o'quv materiallarini ongli o'zlashtirilishi uchun o'qituvchi va o'quvchi oldiga bir qator talablar qo'yildi:

- o'rganiladigan o'quv materiali bolalarning yosh xususiyati va bilim darajasiga mos bo'lishi;
- o'rganilayotgan o'quv materiali oldin o'rganilgan o'quv materialini to'ldirishi, ularning uzviy bog'liqligi;
- o'rganilayotgan til hodisasi bo'yicha hayotiy misollarga katta o'rin berish, ko'proq o'quvchilar topgan misollardan foydalanish;
- o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyat yuritishlariga qaratilgan mashqlar hamda matnlardan foydalanish;
- dars mashg'ulotlarini ma'lum izchillikda, sistemada olib borish;
- turli tarqatma materiallar, ko'rgazmali qurol va texnik vositalardan foydalanish.

Ma'lumki, onglilik faollikni talab etadi. O'quvchilar mustaqil ijodiy faoliyat yuritsalargina o'quv materialini ongli o'zlashtira oladilar. Har bir darsda o'quvchining mustaqil ijodiy faoliyat yuritishiga keng yo'l ochib berilsagina ta'limda muhim samaralarga erishish mumkin.

Ko'rgazmalilik prinsipi. Ona tili darslarini ko'rgazmali qurollarsiz tasavvur etish qiyin. Har qanday til hodisasini o'rganayotganda ko'rgazmalilikdan foydalanish mumkin. Ona tili kursining quyi bosqichlarida ko'rgazmali vositalardan ko'proq foydalaniladi.

Ona tili darslarida tabiiy yoki aniq buyumlar, grafik materiallar, tasviriy san'at, musiqa, kino, televidenie vositalari ko'rgazmali qurol vazifasini o'tay oladi.

Xalqimizda “ming marta eshitgandan bir marta ko’rgan afzal” degan naql mavjud. O’quvchi o’z ko’zi bilan ko’rgan narsasini uzoq vaqt xotirasida saqlab qoladi. Ona tili darslarida esa ko’rib turgan narsasi bo’yicha ma’lum bir til hodisasi ustida ishlaydi.

Ko’rgazmali qurollardan barcha darslarda, darsning turli bosqichlarida foydalanish mumkin. Shunday ekan, ona tili kabinetlarida barcha turdagi ko’rgazmali qurollarning bo’lishiga erishish kerak bo’ladi.

O’quvchilarning yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o’quv imkoniyatlarini hisobga olish prinsipi. Bu prinsip ham muhim umumdidaktik prinsiplar qatoriga kiradi. Unga amal qilinsagina o’quvchilarning til hodisalarini puxta va ongli o’zlashtirishlariga erishish mumkin.

Ma’lumki, ona tili darsliklari o’quvchilarning yoshi va shaxsiy xususiyatlari hamda o’quv imkoniyatlari hisobga olingan holda yaratilgan. Masalan, boshlang’ich sinflarning ona tili darsliklarida ko’proq sodda o’quv materiallari berilgan. Bundan tashqari bu yoshdagi o’quvchilardan ko’rgan va eshitganlari xususida fikr yuritish talab etiladi. O’quvchilarning yoshi ulg’ayib, yuqori sinflarga o’tgan sayin mavzular murakkablasha boradi. Bu murakkab o’quv materiallarini o’zlashtirish uchun o’quvchilarning shaxsiy xususiyatlari ham, o’quv imkoniyatlari ham etarli hisoblanadi. Shuning uchun 8–9–sinf o’quvchilari eshitmagan va ko’rmagan voqea – hodisalar xususida ham fikr yurita oladilar.

Ona tili darslarida bu prinsipga amal qilishda bir sinfdagi o’quvchilarning o’quv imkoniyati barobar emasligiga ham e’tibor berishga to’g’ri keladi. Umuman olganda, bu prinsipga qat’iy amal qilish bir qator afzalliklarga ham ega:

- o’qituvchi o’quv imkoniyatidan kelib chiqqan holda darslik va qo’shimcha o’quv materiallardan foydalanish imkoniyatiga ega bo’ladi;

- ona tili o’qitishning metod va usullarini, dars shakllarini to’g’ri tanlashga yordam beradi;

- o’quv imkoniyatini bilish tabaqalashtirilgan ta’limdan foydalanish uchun ham qo’l keladi.

O’zbek tili o’qitishning o’ziga xos prinsiplari

Maktabda ona tili o’qitishda umumdidaktik prinsiplarga amal qilish bilan birgalikda, fanning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib, qo’llaniladigan prinsiplar ham mavjuddir. Bu prinsiplar o’zbek tili o’qitishning o’ziga xos prinsiplari deb yuritiladi va unga quyidagilar kiradi:

- o'quvchilar tafakkurining o'sishiga erishish prinsipi;
- ona tili kursi bo'limlari orasidagi bog'lanish hamda ona tilining boshqa fanlar bilan aloqasini ta'minlash prinsipi;
- o'quvchilarni til hodisalarini ajratishga o'rgatish prinsipi;
- mahalliy sheva sharoiti va ta'sirini nazarda tutish prinsipi.

O'quvchilar tafakkurining o'sishiga erishish prinsipi. Tafakkur voqelikning ongli aks etish jarayonidir. Ona tili darslarida til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, tahlil etish, umumlashtirish va guruhlariga ajratish singari aqliy faoliyat usullari orqali o'quvchilar tafakkurini o'stirish mumkin bo'ladi.

O'quvchilar ijodiy izlanishi va mustaqil faoliyat yuritishiga qaratilgan har qanday topshiriq ular tafakkurining o'sishiga ko'maklashishi shubhasiz.

Ona tili kursi bo'limlari orasidagi bog'lanish hamda ona tilining boshqa fanlar bilan aloqasini ta'minlash prinsipi. O'quvchi ona tilini o'qish jarayonida tilning fonetika, leksika va grammatika bo'limlaridan zaruriy bilim, ko'nikma hamda malakalarga ega bo'ladi. Tilning bu bo'limlari esa o'zaro aloqador, bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Leksikologiya bo'limi mavzulari o'rganilayotganda fonetikadan o'zlashtirilgan bilimlar qo'l keladi. Masalan, to'rt–tort so'zlarining shaklan va mazmunan farqlanishi ustida ishlayotganda so'z ma'nosi va shaklini farqlovchi hodisa “o'” va “o” unlilari ekanligini o'quvchi oson aniqlaydi. Yoki sintaksisda so'zlarning gap bo'lagi vazifasida kelishi ustida ishlayotganda leksikologiya va morfologiyada o'zlashtirilgan bilimlar qayta esga olinadi.

Ona tili darslarida yangi o'zlashtirilayotgan o'quv materialini o'tayotganda ham oldin o'tilgan mavzularga murojaat qilinadi. Metodik adabiyotlarda ona tili fani ichidagi bog'lanishni ikki turga bo'ladilar:

- 1) Yuqoridan pastga qarab bog'lanish. Bunda o'rganilayotgan o'quv materiali avval o'rganilgan o'quv materialiga bog'lanadi.
- 2) Pastdan yuqoriga qarab bog'lanish. O'rganilayotgan o'quv materiali keyin o'rganiladigan o'quv materialiga bog'lanadi.

Ona tili fanini boshqa fanlar bilan aloqasini ta'minlash muhim metodik talab sanaladi. Zero, ona tili ko'plab fanlarni yaxshi o'zlashtirish uchun kalit vazifasini o'taydi. Til hodisalarini yaxshi o'zlashtirgan o'quvchi boshqa fanlardan ham puxta bilimga ega bo'ladi. Ona tili fani tarix, adabiyot, jug'rofiya va boshqa bir qator aniq fanlar bilan aloqadordir. Bu fanlarning bog'lanishi metodik adabiyotlarda uch

guruhga ajratiladi:

a) genetik bog'lanish; b) qiyosiy bog'lanish; v) vazifaviy bog'lanish.

O'quvchilarni til hodisalarini ajratishga o'rgatish prinsipi. Bu prinsip ona tili o'qitishning o'ziga xos muhim prinsiplaridan sanalib, til hodisalarini ajrata bilmaslik o'quvchilarning xatoliklarga yo'l qo'yishiga olib keladi. Ma'lumki, tilda o'xshash va noo'xshash hodisalar mavjud. O'quvchilar ona tilini o'rganish jarayonida ularni farqlashga o'rgana boradi. Masalan, fonetikada unli va undosh, tovush va harf, jarangli undosh va jarangsiz undosh; morfologiyada turlanish va tuslanish, egalik va shaxs-son singari hodisalarni farqlamaslik natijasida o'quvchilar chalkash xulosalarga kelishi mumkin.

Til hodisalarining mohiyatini anglab etgan o'quvchigina ularni to'g'ri ajrata oladi. Shuning uchun ta'rif va qoidalar, atamalarning izohini to'g'ri o'zlashtirishga erishish kerak.

Mahalliy sheva sharoiti va ta'sirini nazarda tutish prinsipi. O'zbek tili ko'p shevali til bo'lib, shevaning ta'siri bolalar nutqida yaqqol ko'zga tashlanib turadi. O'zbek tili shevalarida ma'lum bir so'z fonetik, leksik va morfologik jihatdan farq qiladi. O'quvchilar so'zni orfografik qoidalar asosida yozishga ba'zan qiynalib qoladi. Shuning uchun ham ona tili mashg'ulotlarida mahalliy sheva sharoiti va ta'sirini hamisha e'tiborga olib borishga to'g'ri keladi.

O'quvchilarni mahalliy sheva ta'siridan qutqazish uchun ona tili darslarida qator ta'limiy ishlarni olib borish mumkin. So'zning dialektal shakli bilan adabiy shaklini o'zaro qiyoslash, dialektal lug'at tuzish, o'quvchilar nutqini magnitofon lentasiga yozib qayta eshittirish va tahlil etish singari ishlar shular jumlasidandir.

Xulosa qilib aytganda, ta'limning barcha prinsiplari o'zaro bog'liq bo'lib, ularga qat'iy amal qilish kerak.

I BOB BO'YICHA XULOSA

Ta'lim maqsadi, uning rivojlanishi, jamiyat taraqqiyoti bilan aloqalari, ta'lim tizimi strukturasida tutgan o'rni, ta'lim mazmuni, usuli, vositalari va provard samarasi bilan ko'p tomonli munosabatlarining umumiy masalalari va bu munosabatlarning ona (o'zbek) tili ta'limida voqelanishini ko'rib o'tish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Ta'lim maqsadi haqida gapirganda ta'limning umumiy maqsadi va ta'lim tizimida har bir o'quv predmeti maqsadi tushunchalarini farqlamoq lozim. Ta'limning umumiy maqsadi va har bir o'quv predmeti maqsadi o'zaro umumiylik~xususiylik munosabatlari bilan bog'lanadi.

2. Ta'limning umumiy mafkuraviy-ma'naviy, ta'limiy-tarbiyaviy maqsadi jamiyatning ta'lim oldiga qo'yadigan vazifasi - ijtimoiy buyurtma mohiyatiga ega bo'lib, jamiyatning taraqqiyoti, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, madaniy ehtiyojlari bilan uzviy bog'langan bo'ladi, davlat, jamiyat tomonidan muayyanlashtiriladi va ta'lim natijasida qanday shaxs jamiyatga yetishtirib berilishini belgilaydi. Shuning uchun ta'limning umumiy maqsadi, ko'p holatlarda ta'limning ayrim tur va bosqichlari umumiy maqsadi davlat hujjatlarida aniq va qat'iy shaklda berilgan bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida ta'limning, uning tur va bosqichlarining umumiy mafkuraviy-ma'naviy, ta'limiy-tarbiyaviy maqsadining davlat nazoratida turishi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni bilan belgilanadi, unda global shaklda beriladi. Davlat ta'lim standartlarida soha, ixtisoslik, yo'nalish va bo'qinlar bo'yicha muayyanlashtiriladi. Bu O'zbekistonning ko'p ming yillik madaniy taraqqiyot tarixida ilk voqeadir va shuning uchun O'zbekiston Respublikasida DTS tizimining joriy etilishi mamlakatimiz ta'limi tarixida inqilobiy burilish sifatida baholanishi lozim.

3. Ta'lim maqsadi bilan ta'lim mazmuni, usuli va vositalari uzviy bog'langan bo'lib, maqsad mazmun, usul va vositani, ular, o'z navbatida, ta'lim samarasi, natijasini – ta'lim jamiyat ehtiyoji va kelajagi uchun qanday shaxsni etishtirishini belgilaydi.

4. Ta'lim maqsadi barcha davrlar uchun o'zgarmas invariant emas: u davrning iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqlikda o'zgarib, rivojlanib, yangilanib boradi. Ta'lim maqsadida turg'unlik va jamiyat taraqqiyotida turg'unlik, tanazzul o'zaro mutanosib bo'lib, bir-biriga nisbatan dialektik sabab-oqibat munosabatlaridadir: jamiyat taraqqiyotidagi turg'unlik ta'lim maqsadida turg'unlikda namoyon bo'ladi. Ta'lim maqsadidagi turg'unlik

jamiyatdagi turg'unlik va tanazzulni chuqurlashtiradi. O'zbekistonda XVII-XIX asrlardagi jamiyat va ta'lim taraqqiyotidagi turg'unlik buning yorqin dalilidir—yuz yillar davomida ta'limning umumiy maqsadi – xat-savodli itoatkor mo'min-musulmonni yetishtirish – va ta'lim mazmuni ("Abjad" - "Haftyak" - "Farzi ayn" - "Chor kitob" - "Guliston"- "Bo'ston"-...)ning o'zgarmas holda saqlanishi jamiyatdagi turg'unlikka olib keldi. Shuning uchun O'zbekistonda jadidchilik harakatining asosiy diqqati ta'lim islohoti va uni zamonaviylashtirishga qaratilgan edi.

O'zbekistonda mustaqillikning ilk qadamlaridanoq umumiy ta'lim tizimini yangilash va tubdan isloh qilishga yuksak e'tibor ham, unga taraqqiyotning eng muhim sohasi sifatida ulkan mablag'larning ajratilishi va sarflanishi ham, ta'lim maqsadi, mazmuni, usuli, yangi pedagogik texnologiyalarni keng ommalashtirishga va provard oqibatda ta'lim natijasini yangilashga intilish ham shu bilan uzviy bog'liqdir.

5. Ta'lim maqsadining, ta'lim natijasiga ijtimoiy buyurtmaning yangilanishi ta'lim mazmuni, usuli va vositalarining shu maqsadni voqelantirishga mos ravishda yangilanishi bilan ta'minlanmasa, maqsad samara bera olmaydi. Bu sovet didaktikasining tarkibiy qismi sifatida O'zbekistonda ta'lim tizimining 1970-90-yillardagi ish tajribasidan-maqsadni yangilab, mazmun, usul va vositalarni xo'jako'rsinga, faqat nomigagina yangilashning kutilgan natijalarni bermaganligida ham ko'rinadi.

6. O'zbek maktablarida ona (o'zbek) tilini o'qitishning xususiy maqsadi xususiyatlariga ko'ra o'rgatish tarixini uch davrga bo'lish mumkin. Bular:

- a) adabiy til me'yorlarini singdirish va ommalashtirish davri (1924-1970-yillar);
- b) nutqni rivojlantirish davri (1970-1990-yillar);
- v) ijodiy tafakkurni rivojlantirish davri (1990-yildan hozirgi kungacha).

II BOB

MORFEMIK TAHLILNI AMALGA OSHIRISHDAGI LINGVISTIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

II.1. Morfemik tahlilga oid uslubiy ishlar tizimi

“Metod” yunoncha soʻz boʻlib, tadqiqot yoki bilish yoʻli degan maʼnolarni anglatadi. Falsafa va pedagogika fanlarida bu atama keng qoʻllanilib, boshqa–boshqa maʼnolarni bildiradi. Falsafada tabiat va jamiyat hodisalarini kuzatish hamda voqelikka ilmiy nuqtai nazardan yondashish metod deb yuritilsa, pedagogikada oʻquvchilarni zarur bilim, koʻnikma va malakalar bilan qurollantirish yoʻl hamda usullari shu nom bilan yuritiladi. Oʻqitish metodlarining umumdidaktik tasnifi. Oʻqitish metodlari masalasi bilan didakt olimlar koʻpdan buyon shugʻullanib keladilar. Jahon didaktlari orasida oʻqitish metodlarining turlicha tasniflari uchraydi. Ular ichida quyidagi toʻrt guruh olimlarining tasnifi alohida ajralib turadi.

S.I.Perovski va E.Y.Golant singari olimlar taʼlim metodlarini bilim olish manbaidan kelib chiqib tasnif etadilar. Ular tasnifiga koʻra taʼlim metodlari ogʻzaki, koʻrsatmali va amaliy singari metodlarga ajraladi.

M.A.Danilov va B.P.Esipov singari didakt olimlar darslarda bajariladigan oʻquv vazifasini mezon qilib oladilar va oʻqitish metodlarini bilimlarni egallash, koʻnikma va malakalarni shakllantirish, egallangan bilimlarni mustahkamlash, malaka va koʻnikmalarni tekshirish hamda baholash singari toʻrt guruhga ajratadilar.

Mashhur didaktik olim Y.K.Babinskiyning taʼlim metodlari tasnifiga bagʻishlangan ishlarida oʻqitish metodlari uch katta guruhga ajratilganini koʻrish mumkin:

- a) oʻquvchilarning oʻquv – biluv faoliyatini tashkil etish metodlari;
- b) oʻquvchilarning oʻquv – biluv faoliyatini ragʻatlantirish metodlari;
- e) oʻquvchilarning oʻquv – biluv faoliyatini nazorat qilish metodlari.

M.N.Skatkin va I.Y.Lernerlarning tasnifi yuqoridagi tasniflarga nisbatan eng mukammali deb baholanadi. Bu didakt olimlar oʻqitish metodlarini bilish faoliyatining oʻziga xos jihatlaridan kelib chiqqan holda tasniflaydilar. Ular quyidagi besh taʼlim metodini ajratganlar:

- a) tushuntirish – namoyish etish metodi;
- b) qayta xotirlash metodi;
- e) muammoli bayon metodi;
- f) qisman izlanuvchanlik metodi;
- g) tadqiqot metodi.

O'qitish metodlarining bu tasnifida o'quvchilar faoliyatidagi izlanuvchanlik unsurlariga alohida e'tibor berilgan. Darsda muammo qo'yish va uning yechimini o'quvchilarning o'zi izlab topishi kerakligi inobatga olingan.

O'zbek tili o'qitish metodlari tasnifi. Maktabda ona tilini qanday yo'l hamda usullar bilan o'qitish masalasi hali etralicha ishlab chiqilmagan. Shunday bo'lsa-da, bu sohada amalga oshirilgan ayrim ishlarni ta'kidlab o'tish o'rinlidir. 1975-yilda chop etilgan "O'zbek tili o'qitish metodikasi" qo'llanmasida ona tili o'qitishning quyidagi metodlari qayd etilgan: *a) o'qituvchining bayoni; b) suhbat; d) til hodisalarini kuzatish va tahlil etish; e) grammatik tahlil; f) mashq; h) darslik ustida ishlash; i) ko'rgazmali qurollardan foydalanish; k) sayohat.*

Keyingi yillarda ona tili o'qitish metodikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasi o'laroq ta'lim metodlariga ham boshqacha yondashishlar ro'y berdi. Professor Asqar G'ulomovning shu sohaga bag'ishlangan ishlarida ona tili o'qitish metodlari tasnifi uchun rus metodist-olimasi T.V.Napalnovaning ishlari maqbul deb qaralgani ta'kidlanadi. Bu olimasi ona tili o'qitish metodlarini dastlab ikki katta guruhga ajratadi: a) o'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar; b) o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar. Ko'rinadiki, olimasi dars jarayoni o'qituvchi va o'quvchi faoliyati bilan bog'liq ikki tomonlama jarayon ekanligiga diqqat qildi, ta'lim metodlarini belgilashda bunga e'tibor berish lozimligini anglab yetdi.

Professor A.G'ulomov olimaning tasnifidan o'zbek tilini o'qitishda ham foydalanish mumkinligini yozadi. Shundan kelib chiqib, o'zbek tili o'qitishda qo'llaniladigan metodlar ikki guruhga ajratildi: a) o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar; b) o'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar.[14,58]

O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar. O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar o'z navbatida quyidagi ikki turga bo'linadi: a) bilimlarni tayyor holda bayon qilish metodi; b) bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodi.

Bilimlarni tayyor holda bayon qilish metodi ona tili darslarida keng

qo'llanilib kelingan metodlardan sanaladi. Bu metodda o'rganilayotgan o'quv materiali o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi. Murakkab mavzularni o'rganishda bunday metoddan foydalanish samarali bo'lishi aniq. Bu metodning ijobiy va salbiy jihatlari mavjud. Ijobiy tomoni shundaki, bu metod qo'llangan darslarda vaqt tejiladi. Qisqa vaqtda katta hajmdagi o'quv materiali bilan tanishish imkoniyati bor. Salbiy tomoni esa o'quvchilarning passiv tinglovchiga aylanib qolishidir, chunki bu metodda o'quvchilarning fikrlash faoliyati chegaralanadi. Ilg'or o'qituvchilar bayon metodida o'tilgan darslarni ham samarali tashkil etish tadbirlarini ko'radilar. O'qituvchi o'z nutqini sodda, mazmunli, ifodali va izchil bo'lishi uchun kurashadi. O'quv materiallarini reja asosida o'tishga harakat qiladi. O'quvchilarning diqqatini jalb etish, hushyorligini oshirish, til hodisalarini oson o'zlashtirishga erishish maqsadida aytilayotgan fikr hamda xulosalar misollar asosida dalillanadi. Bunda hayotiy misollarga e'tibor berish yanada yaxshiroq samara beradi.

Bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodida o'quvchi qo'yilgan muammoning yechimini topish yo'lida mustaqil izlanadilar. Mustaqil faoliyat orqali o'zlashtirilgan bilim esa o'chmasdir. Muammoli ta'lim didakt olimlar ishlarida o'z aksini topganini yuqorida ko'rdik. Sharq ta'lim tizimida esa uning tarixi uzoqlarga borib taqaladi. Abu Ali ibn Sinoning "Donishnoma" asarida qiyinchiliklarni engish orqali bilimlarni egallashning afzalliklari haqida fikr yuritilsa, Umar Xayyomning "Matematik traktatlar" asarida esa bilish uchun fikrlash kerakligi haqida so'z yuritiladi. Rossiyada bunday g'oyalar XIX asrning 70–yillaridagina paydo bo'lgan edi.

Professor A.G'ulomovning ishlarida muammoli vaziyat yaratishning bir qator usullari borligi va ulardan ona tili darslarida samarali foydalanish mumkinligi haqida gap boradi. Quyida olim tavsiya etgan ayrim usullar haqida fikr yuritamiz. Tilga oid dalillarni tahlil qilish asosida muammoli vaziyat yaratish. Tilga oid dalillarni tahlil qilishdan oldin u o'quvchi tomonidan kuzatilishi darkor. Masalan, 5–sinfdan "Paronimlar" mavzusi o'rganilayotganda berilgan so'z juftlarining farqini, bu farqni hosil qiluvchi vositani topish muammosi qo'yiladi.[14,92]

O'quvchilar *afzal–abzal*, *fol–pol*, *bob–bop*, *tub–tup* singari so'zlarni berilgan topshiriq asosida tahlil etadilar. O'quvchi bu so'zlarning bir so'z emasligini isbotlash uchun ularning har biriga ma'nodosh yoki uyadoshlar topishi, ularga misollar keltirishi ham mumkin. Til hodisalarini qarama–qarshi qo'yish va taqqoslash asosida muammoli vaziyat yaratish. O'xshash va farqli til hodisalarini ajratishda bu usul qo'l keladi. "So'z birikmasi" mavzusi o'rganilayotganda

berilgan juftliklar o'zaro taqqoslanishi va farqlanishi talab etiladi: Oqsaroy–oq saroy, paxtaguli–paxtaning guli, moychiroq–chiroq moyi, gulko'rpa–ko'rpaning guli. O'quvchilar til birliklarini qiyoslar ekanlar juftlikdagi qaysi birlik so'z birikmasi ekanligini aniqlaydi. O'z juftidan qanday farqlanishini aytadi.

Til hodisalarini umumlashtirish orqali muammoli vaziyat yaratish. Induktiv usuldagi ta'limda til hodisalarini o'zlashtirish kuzatish, tahlil, taqqoslash, guruhlash va umumlashtirish singari aqliy faoliyat orqali amalga oshiriladi. O'quvchi uchun noma'lum bo'lgan til hodisasi bo'yicha avval kuzatish va tahlillar uchun berilgan matn ustida ish olib boriladi. Ba'zan bir matn bo'yicha ikki yoki uch bosqichli amaliy ishlar olib borilishi mumkin. Amaliy ishlar so'nggida o'quvchi xulosaga keladi.

O'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar

Ushbu metod uch guruhga ajratiladi:

- qayta xotirlashga asoslangan metodlar;
- qisman izlanuvchanlik metodlari;
- izlanishga asoslangan metodlar.

Qayta xotirlashga asoslangan metod o'quvchi oldida muayyan qiyinchilik tug'dirmaydi, chunki o'rganilayotgan o'quv materialini o'quvchiga tanish bo'ladi. Ona tili darslarida bajarilayotgan ko'chirib yozish, izohli yozuv, saylanma diktant, grammatik tahlillar, she'riy matnni nasriy matnga aylantirish singari ishlar o'quvchilarda o'zlashtirilgan bilimlarni xotirada tiklashni talab etadi.

Qisman izlanuvchanlik metodida ham qayta xotirlash asosiy o'rin egallasa-da, shu bilimlarga tayanib uni yangi sharoitlarda qo'llash talab etiladi. Bu metod quyidagi o'quv topshiriqlari bo'lgan darslarda keng qo'llaniladi. Nuqtalar o'rniga kerakli harflar yoki qo'shimchalar qo'yib yozish; matndagi so'zni uning uyadoshi, ma'nodoshi bilan almashtirish; gap yoki matnning mazmunini saqlagan holda shaklini o'zgartirish; tayanch so'zlar vositasida so'z birikmasi va gap tuzish kabi.

Izlanishga asoslangan metodda o'quvchi mustaqil izlanadi, ijodiy faoliyat yuritadi. Insho, badiiy asarga taqriz yozish, maqola, referat va ilmiy ma'ruzalar yozishda bu metoddan keng foydalaniladi.

B.To'xliyev, M.Shamsharovalarning "O'zbek tili o'qitish metodikasi" (2006) o'quv qo'llanmasida esa ona tili o'qitish metodlari quyidagicha belgilanadi:[17,76]

1. Tayyor bilimlar bilan qurollantirish metodi.

2. Yo'naltiruvchi ta'lim metodi.

3. Muammoli ta'lim metodi.

4. Ongli-verbal-kognitiv ta'lim metodi. Ushbu ta'lim metodi kashfiyot ta'lim metodi deb ham yuritiladi.

Maktab grammatikasida so'z tarkibi asos va qo'shimchalar, qo'shimchalarning tasnifi singari masalalar morfologiya tarkibida o'rganiladi. O'quvchilar so'z tarkibi haqidagi mavzuni o'rganishdan oldin morfologiyaga kirish mavzusini o'rganish jarayonida so'zning grammatik ma'nosi nima ekanligini yaxshi o'zlashtirganlar. Shu tufayli ular kuzatishda berilgan ishni, ishchi, ishla, ishsiz, ishga so'zlarini ma'noli qismlarga ajratish, so'zlar uchun umumiy bo'lgan qismni topish bo'yicha amaliy ishni bajaradilar. O'quvchilar bu amaliy ish natijasida so'zlar uchun asos bo'lgan qism-ish so'zi ekanligini anglab yetsalar, keyingi amaliy ish tahlili natijasida esa (suvchi, ishchi, omborchi, traktorchi, kombaynchi) so'zlarni qo'shimchasi bir xil (-chi) ekanligini aniqlaydilar.

Mavzu bo'yicha berilgan mashqlarda so'zlarning tarkibini aniqlash, nuqtalar o'rniga kerakli qo'shimchalarni qo'yib, so'zlar ma'nosida bo'layotgan o'zgarishlarni izohlash, ikki guruhga bo'lingan holda "Kim eng ko'p so'z topa oladi?" musobaqasini (44-mashq) o'tkazish bo'yicha musobalashish singari amaliy ishlarni bajaradilar.[12,47]

Keyingi dars asos va qo'shimchalar mavzusiga bag'ishlangan. Ushbu mavzuni o'rganish uchun quyidagi tartibda amaliy ishlarni bajarish ko'zda tutiladi:

- berilgan so'zlarni ma'noli qismlarga ajratish asosida mustaqil qo'llash mumkin bo'lgan qismni aniqlash;
- ajratib ko'rsatilgan so'zlarni ma'noli qismlarga ajratish, asos va qo'shimchalarni aniqlash;
- so'zlarni ikki guruhga ajratish; birinchi guruhga yangi ma'no beruvchi, ikkinchi guruhga qo'shimcha ma'no yuklovchi qo'shimchali so'zlarni yozish;
- nuqtalar o'rniga zarur qo'shimchalardan mosini qo'yib yozish;
- asos va qo'shimchalarning qoidasini chiqarish.

"Qo'shimchalar tasnifi" mavzusi o'rganilayotganda asosiy e'tibor so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarni to'g'ri ajrata olishga qaratiladi. Shuning uchun ham mavzu yuzasidan berilgan mashqlar sirasiga ajratib ko'rsatilgan qo'shimchalarning turini aniqlash singari ishlar kiradi. O'quvchilar

qo'shimchalarning so'z yasovchi, shakl yasovchi singari ikki guruhga bo'linishini yaxshi o'zlashtirib olgach, bu qo'shimchalar alohida mavzularda o'rganishga kirishiladi.

So'z yasovchi qo'shimchalar o'rganilayotganda:

- *olcha*, *o'zbek*, *iroda* singari so'zlarga *-zor*, *-iston*, *-li* singari qo'shimchalarni qo'shib yangi so'z yasash;

- matndan so'z yasovchi qo'shimchalarni topish;

- *li*, *- siz*, *- dosh*, *- chi*, *- illa*, *- la* qo'shimchalari yordamida so'zlar yasash, ular ishtirokida gap tuzish;

-so'z yasovchi qo'shimchalarni izohlash singari amaliy ishlarni bajarishlariga to'g'ri keladi. O'quvchilar mustaqil amaliy ishlarni bajarar ekanlar, keyingi darsda o'tiladigan tub va yasama so'zlar mavzusini o'zlashtirishda qiynalmaydilar. Bu mavzu o'rganilayotganda o'quvchilarga berilgan so'zlardan tub va yasama so'zlarni ajratish bo'yicha bir qator ishlar bajarilishi ko'zda tutilgan.

O'quvchilar egallashi kerak bo'lgan bilimlardan biri shakl yasovchi qo'shimchalardir. Ushbu mavzu o'rganilayotganda ham so'zlarni ma'noli qismlarga ajratish bo'yicha oldingi darslarda bajarilgan amaliy ishlar davom ettiriladi. O'quvchilar avvalgi darslarda asosga qo'shilgan qo'shimcha so'zning ma'nosini tubdan o'zgartirib, yangi ma'noli so'z hosil qilsa, so'z yasovchi qo'shimcha ekanligini bilib olganlar. Bu bilim shakl yasovchi qo'shimchalarni so'z yasovchi qo'shimchalardan farqlashga qo'l keladi. Tahlil uchun berilgan mashqlar bo'yicha bajariladigan ishlar so'zlar tarkibidagi shakl yasovchi qo'shimchalarni ajratishga qaratilgan bo'lib, o'quvchilar bu topshiriqlarni bajara borib, asosga qo'shib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklash yoki o'zi qo'shilayotgan so'zni boshqa so'zga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar shakl yasovchi qo'shimcha ekanligi haqidagi qat'iy xulosaga keladilar.

Shakl yasovchi qo'shimchalarning lug'aviy shakl yasovchi hamda sintaktik shakl yasovchi singari ikki guruhga bo'linishini o'zlashtirish ham asosiy vazifalardan sanaladi. O'quvchilar asosga qo'shib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklovchi qo'shimchalar lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar ekanligini, o'zi qo'shilayotgan so'zni boshqasiga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar yoki munosabat shakllari deyilishini yaxshi o'zlashtirishlari kerak.

Ushbu mavzu yuzasidan o'quvchilar matn tarkibidagi so'zlardan lug'aviy

shakl yaovchi qo'shimchali so'zlarni aniqlash, nuqtalar o'rniga mos qo'shimchalarni qo'yib gaplarni ko'chirib yozish, berilgan qo'shimchalarni lug'aviy va sintaktik shakl yasovchilar singari ikki guruhga ajratish kabi bir qator amaliy ishlarni bajaradilar.

So'z tarkibida tartib masalasi ham o'quvchilar o'zlashtirishlari kerak bo'lgan bilimlar sirasiga kiradi. Ushbu mavzu o'quvchilarni asos, qo'shimcha va ularning turlari bo'yicha egallagan bilimlarini sarhisob qilishga xizmat qiladi. O'quvchilar mavzuni o'zlashtirishga kirishar ekanlar, kuzatishda berilgan yigitcha, siyohdoni, qalamcha, mashinasozlik, ipakchilikdan, bilimdonlar, zakovatli, kitobim singari so'zlarni ma'noli qismlarga ajratadilar va asos, so'z yasovchi, lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi singari turlarga bo'ladilar. Keyingi amaliy ishlar nuqtalar o'rniga qo'shimchalarning mosini qo'yib yozish, ajratib ko'rsatilgan so'zlarni asos va qo'shimchalarga ajratish bo'yicha olib boriladi.

Bajarilgan ishlar natijasida so'zning ma'noli qismlari ma'lum tartibga ega ekanligi, ularning joylashuvi: asos+so'z yasovchi+lug'aviy shal yasovchi+sintaktik shakl yasovchi tartibida ekanligi haqida xulosaga kelinadi.

2. Morfemik tahlilni amalga oshirishda didaktik o'yinlar.

O'TO'M fani bo'yicha olib borilgan so'nggi tadqiqotlar natijasida darslarning maqsadi va tuzilishiga asoslanib, ona tili darslarining ikki turi ajratib kelinmoqda:

- Ta'limiy darslar;
- Nazorat darslari.

Ona tili darslarining bunday ikki turga ajratilishi nisbiy xarakterga ega. Zero, nazorat darslari ham ta'limiy xarakterga ega bo'lib, faqat maqsadi nuqtai nazaridan farqlanishi mumkin.

Ta'limiy darslar ona tili hodisalarini o'quvchilar ongiga singdirish, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bu dars turi quyidagi to'rt turga bo'linadi:

- Yangi bilim berish darslari.
- Ko'nikma va malakalarni shakllantirish darslari.
- O'rganilganlarni takrorlash darslari.
- Xatolar ustida ishlash darslari.

Yangi bilim berish darslarida o'quvchilarga yangi bilim berish ko'zda tutiladi. Bu dars turi bilimlarni tayyor holda bayon qilish emas, balki o'quvchilar o'rganilayotgan yangi til unsurlarini ijodiy yo'l bilan egallashlari shart qilib qo'yilgan dars turidir. Demak, ona tili o'qituvchisi yangi bilimlarni o'rganishni

asosiy muammo tarzida qo'yadi. O'quvchilar muammoning yechimini topish yo'lida mustaqil ijodiy faoliyat yuritadilar.

Yangi bilim berish darslarida ham oldin o'rganilgan mavzu bo'yicha suhbat, uy vazifasini tekshirish, darsni xulosalash, yangi uy vazifasi berish singari jarayonlar mavjud bo'ladi. Dars uchun ajratilgan asosiy vaqt yangi bilim berishga ajratilishi talab etiladi.

Ona tili darslarida keng qo'llanilib kelinayotgan ta'limiy dars turlaridan yana biri ko'nikma va malakalarni shakllantirish darslaridir. Bunday darslar odatda hajm jihatdan katta mavzular o'rganib bo'lingach o'tkaziladi. O'quvchilarning qayta xotirlash va qisman izlanuvchanlik faoliyati bu darslarda asosiy o'rin tutadi.

Ona tili datur va darsliklarida takrorlash darslari uchun alohida soat ajratilgan. Bu dars turi o'quv yili boshida yoki oxirida, til bo'limlari yoki yirik mavzular o'rganib bo'lingach o'tkaziladi. Masalan, 5-sinf ona tili darsligida o'quv yili boshida takrorlash uchun 10 soat vaqt ajratilgan bo'lib, boshlang'ich sinfda fonetika, leksikologiya va punktuatsiyadan egallangan bilimlarni qayta xotirlashga qaratilgan. O'quv yili oxirida esa yil davomida o'rganilgan o'quv materiallarini takrorlash uchun 13 ta mavzu (soat) berilgan. O'quv yili oxirida o'tkaziladigan takrorlash darslarini "Topqirlar bellashuvi" o'yin - musobaqasi asosida tashkil etish ham mumkin.

Takrorlash darslari faqat o'rganilgan bilimlarni sarhisob qilish, o'quvchilarning qanday o'zlashtirganini aniqlashdangina iborat bo'lib qolmay, o'quvchilarning bo'sh tomonlarini ham topishga yordam beradigan dars turidir.

O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida yo'l qo'yayotgan xatolari ustida ishlash maqsadida xatolar ustida ishlash darslari tashkil etiladi. O'quvchilarning yozma nutqidagi xatolarini aniqlash uchun yozma ishning bir qator turlari– diktant, bayon, insholardan foydalaniladi. Olingan yozma ishlar o'qituvchi tomonidan tekshiriladi va baholanadi. Hozirgi kunda maktab amaliyotida o'qituvchilar xatolarni ko'rsatishning ikki usulidan foydalanib kelishmoqda. Ularning biri xatoni tuzatib ko'rsatish bo'lsa, ikkinchisi xato haqida xabar berishdir. Birinchi usulda xato yozilgan orfogramma qizil ruchka bilan chizilib ustiga to'g'rilangan harf yoziladi. Hoshiyada esa xatolar turi va soni qayd etiladi. Xatolarni tuzatishning ikkinchi yo'lidan tajribali o'qituvchilar foydalanadilar. Bunda "a'lo" baholarda o'qiydigan o'quvchilarning yozma ishida xato bor satr hoshiyasida maxsus belgi qo'yiladi. Bu belgi so'roq (?) yoki "x" (xato) belgilaridan biri bo'lishi mumkin. O'quvchi o'z xatosini o'zi topishi kerak. "O'rtacha" o'qiydigan bolalarning yozma ishlarida xato yozilgan so'z tagiga bir chiziq chiziladi. O'quvchining o'zi shu

soʻzda xato borligini anglaydi va tuzatadi. Past oʻzlashtiruvchi oʻquvchining yozma ishida xato yozilgan orfogrammaning ostiga chiziladi.

Oʻquvchilarning ogʻzaki nutqida yoʻl qoʻyadigan xatolari ustida ishlash ancha murakkab. Shunday boʻlsa-da, tashabbuskor oʻqituvchilar oʻquvchilar nutqini magnitofonga yozib, ularning xatosi ustida ishlash choralari koʻradilar.

Oʻquvchilarning oʻquv materialini qanday oʻzlashtirganini aniqlash maqsadida ona tilidan nazorat darslari ham oʻtkazilib turiladi. Nazorat darslari oʻz navbatida quyidagi uch turga boʻlinadi:

- Til hodisalarini oʻzlashtirganlik darajasi ustidan nazorat.
- Oʻquvchilarning imloviy va punktuatsion savodxonligi ustidan nazorat.
- Nutqiy malakalarning egallaganlik darajasi ustidan nazorat.

Til hodisalarini oʻzlashtirganlik darajasi ustidan nazorat darsida oʻquvchilar berilgan tovush, soʻz, gap, matnlarni tahlil etadilar. Soʻzlarni maʼlum xususiyatlariga koʻra guruhlariga ajratadilar. Til hodisalarini qiyoslash asosida ularning oʻxshash va farqli jihatlarini aniqlaydilar. Bu dars turi til boʻlimlari oʻrganib boʻlingach yoki uch – toʻrt soatda oʻrganiladigan murakkab mavzulardan keyin oʻtkazilishi mumkin.

Nazorat darsining ikkinchi turi, asosan yozma ish tarzida amalga oshiriladi. Nazorat diktanti yoki bayonlar orqali oʻquvchilarning imloviy va punktuatsion savodxonligini tekshirish mumkin.

Oʻquvchilar nutqining rivojlanganlik darajasi ustidan nazorat darslarini ogʻzaki yoki yozma shaklda oʻtkazish mumkin. Davlat taʼlim standartlaridagi parametrlar oʻquvchilarning nutqiy savodxonligini nazorat etishning asosiy mezon boʻla oladi. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarini bitiradigan har bir oʻquvchi bir daqiqada 120 –130 soʻzdan iborat notanish matnni ifodali oʻqiy olish koʻnikmasiga ega boʻlishi darkor. Oʻn daqiqada esa 11–12 sahifalik matnning mazmunini toʻgʻri, ravon va taʼsirchan qilib qayta hikoya qilib berishi, shuncha daqiqada 12–14 gapdan iborat tugal matn yaratib bera olishi ham davlat taʼlim standartlarida koʻrsatilgan. Oʻquvchilar nutqining rivojlanganlik darajasini yozma ishning eng oliy shakli sanalgan insho orqali ham aniqlash mumkin.

Ona tili darslarining tarkibiy qismlari. Maʼlumki, dars 40–45 minutga moʻljallangan va jadval asosida oʻtiladigan mashgʻulotdir. Ana shu 40–45 minutda oʻtiladigan bir soatlik dars maʼlum qismlardan tashkil topgan boʻladi. Darsning qismlari ona tili oʻqituvchisining bir soatlik darsi uchun yozgan ishlanmasi ham oʻz aksini topadi. (3 – ilovaga qarang. – J.E.).

A. G'ulomov va M. Qodirovlar ona tili darslarining tarkibiy qismlarini quyidagicha belgilaydilar: takrorlash; yangi bilim berish; bilimlarni ko'nikma va malakaga aylantirish; o'rganilganlarni mustahkamlash va darsni xulosalash; uyga vazifa berish.[15,56] Darsning bu qismlari muayyan bir vazifa bajaradi.

Har qanday dars boshlanishidan oldin o'quvchilarni darsga tayyorlash maqsadida tashkiliy qismda bajariladigan ishlar amalga oshiriladi. Darsning bu qismi uchun juda qisqa vaqt ajratilgan bo'lib, shu vaqt ichida o'qituvchi o'quvchilarning davomatini, uy vazifasini bajarganlik holatini, o'tilgan mavzuni o'zlashtirganlik darajasini, o'quv qurollarining tayyorligini aniqlaydi.

Uyga berilgan topshiriq ham qisqa vaqtda tekshirilishi kerak. Tajribali o'qituvchilar uy vazifasini tekshirishning turli usullaridan foydalanadilar. O'rganilgan mavzuni o'zlashtirganlik darajasini tekshirish jarayonida uy topshirig'i ko'rib chiqilishi mumkin. Ko'pincha ona tilidan aylanma daftarlar bo'lgani sababli uy topshirig'i alohida vaqtda, darsdan so'ng tekshiriladi. Bu usulning salbiy tomoni ham bor. O'quvchining ijodiy faoliyati mahsuli o'z vaqtida sarhisob qilinmasdan qoladi. Shu bois aylanma daftarlarni darsning o'zida tekshirishni o'ylab ko'rishga to'g'ri keladi.

Darsning takrorlash qismini o'tilgan mavzuni o'quvchidan so'rab, bilimni baholash deb tushunmaslik kerak. Takrorlash o'quvchilarni yangi o'zlashtiriladigan o'quv materialiga tayyorlash jarayoni hamdir.

Yangi bilim berish bir soatlik darsning asosiy qismini tashkil etadi. Darsning bu qismida o'quvchilar to'la mustaqil faoliyat yuritadi. Ular mavzuga aloqador bilimlarni xotirda tiklab, berilgan mashq, tavsiya etilgan matn ustida ish yuritadilar. Mashq va matn uchun tuzilgan topshiriqlar o'quvchilarni o'rganilayotgan til hodisasi bo'yicha qoida (xulosa) chiqarishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Darsning bilimlarni ko'nikma va malakaga aylantirish qismi qisman yangi bilim berishga bog'lanib ketsa-da, o'quvchilar yangi bilimlarni amaliyotga tadbiq etish bo'yicha ma'lum mashq yoki matn ustida ishlaydilar. O'quvchilar egallagan bilimlarini ko'nikma va malakaga aylantirish darsning mustahkamlash qismida ham davom ettiriladi. Darsni xulosalash jarayoni mas'uliyatli bo'lib, bu qismda o'quvchilar o'rganilgan til materiali bo'yicha zaruriy xulosaga keladilar, ya'ni til hodisasiga ta'rif va qoida chiqariladi.

Uyga vazifa berish darsning muhim tarkibiy qismlaridan. Hech qachon uy vazifasini qo'ng'iroqdan oldin shoshma – shosharlik bilan bermaslik kerak. Buning

uchun vaqt ajratilishi, o'quvchilarga ma'lum tushuncha berilishi shart.

Shuni unutmaslik kerakki, darsning barcha qismlarini to'g'ri taqsimlash talab etiladi. Aks holda dars samaradorligiga putur etadi.

Ona tilidan noan'anaviy dars shakllari

Ona tili ta'limida induktiv usulning kirib kelishi o'quvchini dars jarayonining sub'ektiga, ya'ni faol shaxsiga aylantirdi. Tashabbuskor ona tili fani o'qituvchilari bu jarayonni namunali tashkil etish yo'llarini qidirmoqdalar. Tinimsiz izlanishlar olib bormoqdalar. Bu izlanishlar samarasi o'laroq, ona tili o'qitishning noan'anaviy shakli paydo bo'ldi. Bugungi kunda noan'anaviy darslarning o'nlab shakllaridan foydalanib kelinmoqda. Bu shakllar kundalik matbuot orqali o'qituvchilar ommasiga havola etilayotir. O'rganilayotgan til hodisasini topqirlar bellashuvi, seminar, bahs – munozara, sayohat, yubiley, sud va boshqa shakllarda o'tkazish tajriba qilib ko'rilyotir.

Shuni unutmaslik kerakki, noan'anaviy darslarning har qanday shakli o'qituvchidan ham, o'quvchidan ham maxsus tayyorgarlikni, ma'lum vaqtni talab etadi. Noan'anaviy darslarni ko'proq tajribali, yangilikka intiluvchan o'qituvchilar tashkil etsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Quyida QarshiDU o'zbek filologiyasi fakultetining sobiq talabasi R. Xayrullayevaning "Olmosh so'z turkumi haqida ma'lumot" mavzusi bo'yicha tayyorlagan "Olmosh ota va uning yetti o'g'li haqida rivoyat" deb nomlangan she'riy ertak darsini hukmingizga havola etamiz.

Bu noan'anaviy darsni o'tish uchun sinfdagi o'quvchilar to'qqiztadan uch guruhga bo'linadilar. Har bir guruhdan bittadan o'quvchi boshlovchi–muallif, bittadan o'quvchi Olmosh ota, qolgan yettidan o'quvchi esa ko'rsatish, kishilik, o'zlik, so'roq, belgilash, gumon va bo'lishsizlik olmoshlari rolini bajaradilar. O'quvchilar o'n kun ichida tayyorgarlik ko'radi. Qaysi guruh tayyor deb topilsa, shu guruh noan'anaviy dars o'tish huquqini qo'lga kiritadi.

O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi. O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

- o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak;

- fonematik eshitish¹ qobiliyatlarini o‘stirish muhim. Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o‘rgatish davrida eshitish idrokini o‘stirish uchun xilma-xil mashqlar o‘tkazib boorish maqsadga muvofiqdir.

Unlilar va undosh tovushlar imlosi.

Nutq tovushlarini yozuvda ifodalash uchun harflarning roli kattadir. Hozirgi o‘zbek tilidagi 30 ta tovushni yozuvda ifodalash uchun 29 ta harfni ishlatamiz. O‘zbek tilidagi j harfi ikki tovushni ifodlashi nutqning tovush jihatidan sonini oshiradi.

Hozirgi o‘zbek adabiiy tilida unli fonemalar oltita:

Tovush	Harf
a	<i>a</i>
o	<i>o</i>
e	<i>e</i>
u	<i>u</i>
o‘	<i>o‘</i>

Unli fonemalar tilning harakatiga ko‘ra klassifikatsiya qilinadi. Shunga ko‘ra ayrim vaqtlarda tovushlarning aytilishi va yozilishida farq qiladi.

Masalan: **a** unlisi (muomila, munosibat, muhokima va b) i tovushiga yaqin talaffuz qilinadi, ammo har vaqt muomala, munosabat, muhokama yozilishi kerak

o unlisi urg‘usiz bo‘g‘inlarda o–tovushi *a* tarzida aytiladi: kanstitutsiya, lekin konstitutsiya yoziladi.

u unlisi ba‘zan ikkinchi bo‘g‘inda **i** eshitilasa ham, **u** yoziladi: butun, tushuncha, usul yoziladi.

Undosh fonemalar jarangli va jarangsiz undoshlarga ajratiladi. Undosh tovushlar so‘zlash a‘zolarining faol ishtirokiga va ta’sirida paydo bo‘ladi. Undoshlarning muhim xususiyati ular orasidagi jarangli va jarangsizlikdir.

b, v, g, d, r, j, g‘, m, n, ng, y, l – jarangli

p, f, k, t, s, ch, sh, x, q, h – jarangsiz.

¹ Fonematik eshitish – tovushni aniq talaffuz qilish, boshqa tovushlardan farqlash, bo‘g‘in yoki so‘zdan o‘sha tovushni ajrata olish ko‘nikmasi.

J-harfi o‘zbek yozuvida ikki tovushni belgilashga hizmat qiladi. Bu tovushlardan biri portlovchi b‘lib, uni talaffuz qilganda tilning uchi yuqori tish milkariga yopishib zo‘r bilan aytiladi. **J**–portlovchisi nutqimizda juda ko‘p uchraydi : jon, majlis, Jahon, vaj. Lekin rus tilidan va boshqa jahon tillaridan olingan so‘zlarda sigg‘aluvchi qorishiq tovush o‘rnida aytiladi va yoziladi: jurnal, jyuri, garaj, tiraj mujgon.

S–yoki rus tili va Ovrupa tillaridan o‘tgan so‘zlardagi ajratilmas ts tovushi yangi imlo bo‘yicha quyidagicha yoziladi: Soy, sirk kabi so‘zlarda xat boshida kelsa bitta s shaklini, xat o‘rtasida unlidan so‘ng ts ikki harfni: militsiya, xat o‘rtasida undoshdan so‘ng bitta s shaklini: ssenariy, konsert va boshqa, xat oxirida unlidan so‘ng bitta shaklda yoziladi.

X (x) va **H** (h) tovushlari paydo bo‘lish o‘rniga ko‘ra ham aytilishiga ko‘ra ham bir–biridan farq qiladi. **H** (h) bo‘g‘zda paydo bo‘lib, sirg‘aluvchi va ma‘no ayiruvchi tovush o‘rnida yoziladi: *behi, hush, shohi, ham, hamma, ogoh..* **X** (x) esa portlovchi, til orqa tovushi: *xulq, shox, xat, baxt, taxt, mix, axborot* kabi.

4.Bo‘g‘in va bo‘g‘in ko‘chirish imlosi.

Havo oqimiga berilgan zarb bilan aytiladigan tovushlar ayrim bir tovush *bo‘g‘in* deyiladi. *Onamiz* so‘zida uch bo‘g‘in bor: *o–na–miz*. Birinchi bo‘g‘in bir tovushdan, ikkinchi bo‘g‘in ikki tovushdan, uchinchi bo‘g‘in esa uch tovushdan iborat.

O‘zbek tilida bo‘g‘in unlisiz tuzilmaydi. So‘zda qancha unli tovush bo‘lsa, unda shuncha bo‘g‘in mavjud bo‘ladi. Ayrim bir unli tovush mustaqil bo‘g‘in tuza oladi, lekin undosh tovush bo‘g‘in tuzolmaydi, undoshlar unli tovush bilan birgalikda bo‘g‘in hosil qiladi.

So‘zlarda bo‘g‘inlar bittadan to‘rttagacha tovushlardan, o‘zlashtirma so‘zlarda esa 5 tagacha bo‘ladi.

Misollar: o–ta, o–i–la, ra–di–o, berk, pro–gram–ma, sprav–ka, tekst, shax–miat, shtam, qirq, san’–at.

Bo‘g‘inlar unli yoki undosh bilan tugashiga qarab ikki xil bo‘ladi: 1)ochiq bo‘g‘in – unli bilan tugaydi: a–ka, da–la, o–na; 2)yopiq bo‘g‘in – undosh bilan tugaydi: mak–tab, bog‘–bon, qish–loq, kol–xoz.

So‘z o‘rinlaridan birini boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz (yoki ohang) bilan aytilishi urg‘u deyiladi. Urg‘u odatda unli tovushga tushadi.

Bo‘g‘in ko‘chirish qoidasi: 1.Ko‘p bo‘g‘inli so‘zning oldingi satrga sig‘may qolgan qismi keyingi satrga bo‘g‘inlab ko‘chiriladi: to‘q–son, si–fatli, sifat–li, paxta–kor, pax–takor kabi. Tutuq belgisi oldingi bo‘g‘inda qoldiriladi: va’-da, ma’–rifat, mash’–al, in’–om, kabi.

2.So‘zning boshi yoki oxirgi bo‘g‘ini bir harfdan iborat bo‘lsa, ular quyidagicha ko‘chiriladi:

1) so‘z boshidagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi qoldirilmaydi: a–badiy emas, aba–diy, e–shikdan emas, eshik–dan kabi.

2) so‘z oxiridagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi keyingi satrga ko‘chirilmaydi: mudofa–a emas, mudo–faa, matba–a emas, mat–baa kabi.

3.Bir tovushni ko‘rsatuvchi harflar birkmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko‘chiriladi: pe–shayvon, pe–shona, pi–choq, bi–chiq–chi, si–ngil, ko‘–ngil, deng–iz, de–ngiz kabi.

4.Bosh harflardan yoki bo‘g‘inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko‘p xonali raqamlar satrdan satrga bo‘lib ko‘chirilmaydi: AQSH, BMT, ToshDU, 24506, 1994, XIX asr, XVIII kabi.

II.2. Darsliklarda berilgan morfemik tahlilga oid mashqlar tizimi

Boshlang‘ich sinflarda orfografiya o‘qitish masalalari o‘zbek maktablari ta’limi mazmuni bo‘yicha sezilarli tarzda muhokama qilib borilmoqda. Bu sohada tadqiqot ishlari olib borgan A.Asqarov o‘zbek maktablarining 1-4-sinflarida ona tili orfografiyasini o‘zlashtirishdagi psixologiya asoslarning muayyan jihatlarini tahlil qilib bergan. Olim o‘z tadqiqotlarida o‘zbek tili orfografiyasining xususiyatlari va uni o‘zlashtirishning psixologik tomonlari, 1-4-sinf o‘quvchilarida orfografiya malakalarning tarkib topish holatlari, ayrim orfogrammalar imlosini o‘zlashtirish xususiyatlari masalalarini eksperiment va kuzatish materiallari asosida bayon qilgan. Uning fikricha, yozuvning talaffuzga mos kelmasligi so‘zdagi tovushlarning kombinator va pozitsion xususiyatlari bilan, shuningdek, grammatik qonuniyatlar bilan ifodalanadi. Shuningdek, olimning o‘quvchilarni 1-sinfdan boshlab nutq qiyinchiliklarini bartaraf etib borishga o‘rgatish, ta’limda assotsiativ bog‘lanishlar hosil qilib borish "gumonli orfogrammalar"ni nutqda mustahkamlab borishga taallukli ish usullarini qo‘llash haqidagi fikrlari bizning tadqiqotimizga ham nazariy, ham amaliy jihatdan asos bo‘ldi. Boshlang‘ich sinflarda orfografiya uqitishga doir olib borilgan tadqiqotlardan yana biri N.Mamayusupovning “O‘zbek maktablari I-3sinflarida ona tilidagi qiyin o‘zlashtiriladigan fonemalar asosida

o'quvchilarda orfografik malakalarni shakllantirish" mavzuidagi ishi bo'lib, unda tavsiya etilgan mashq va topshiriqlarning muayyan sistemasi, shuningdek, fonetika o'qitishda belgilangan maxsus ishlangan metodikaga oid fikrlar ham tadqiqotimizga asos bo'lib xizmat qildi.

O'zbek maktablari boshlang'ich sinflar ona tili ta'limida orfografiya o'qitish metodlari ustida ishlagan S.Nabievaning idmiy tadqiqoti ham hozirgi zamon orfografiya o'qitish metodlari sistemasiga qo'yilgan yana bir hissa bo'ldi, Mazkur tadqiqot ochib bergan o'zbek tili orfografiyasini o'qitishga doir muhim masalalar boshlang'ich ta'lim mazmunida ham nazariy, ham amaliy jihatdan diqqatga sazovordir.

Kichik yoshdagi unuvchilar orfografiya feodiyatidagi psixologik shart sharoitlar tug'risida muhim va mukammal tadqiqot ishlarini olib borgan olimlardan S.F.Luykov uz ilmiy karashlarida hozirgi zamon orfografiya ukitish metodikasi uchun qadrli fikrlar nazariyasini bayon kilgan. Olimning, ayniksa, "Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida orfografik faoliyatni shakllantirish" asarida o'quvchilarda orfografik malaka shakllantirishdagi asosiy psixologik shartlar atroflicha kzoxtab berilgan. Olim uquvchilarda orfografik faoliyatni shakllantirishdagi muhim omillar: grammatik va imlo qoidalari, koidalarni uzlashtirishdagi operatsiyalar, kunikma va malakalar farqi masalalarini jiddiy tahlil qilgan.

U o'z oldiga orfografik faoliyatni tashkil etuvchi aqliy jarayon va turli operatsiyayaar mazmuni hamda strukturasini yoritish, orfografik faoliyat natijasidagi nazorat usullarini belgilash, bu faoliyatning muvaffaqiyatli shakllanish variantlarini aniqlash, kichik yoshdagi o'quvchilarda orfografik ko'nikma va malakalarni ongli ravishda yuksaltirishdagi imkoniyatlarni yoritish vazifalarini qo'yib, mana shu asosdagi tajribalar yuzasndan o'z xulosalarni chiqaradi. Olim xulosalari tizimidagi faktlarni idrok etishning ikki xil shakli: a) noaniq idrok etish; b) aniq idrok etish shakllari, shuningdek, orfografiya faoliyat tarkibi *sokla xarakter va yozuv prinsiplariga bog'liqlngi* hakidagi fikrlar diqqatga sazovordir. S.F.Kuykov belgilaydiki, yozuvdagn fonetik holatni idrok etish, tovushnn idrok etish, shuii ifadalaydigan belgi(harf)ni idrok etish (46, CH2-b) orfografik faoliyat uchun xarakterli holatdir. Olia xulosasiga ko'ra, "orfografik malakaning muvaffakiyatli shakllanishi orfogrammalarning ongli ravishda idrok etilishiga bog'lik" [46,42b.]dir. S.F.Juykovning o'tkazgan tadqiqotlari, chiqargan xulosalari va talim uchun tavskeya kilingan metodik yo'l-yo'riklari uz mohiyat e'tibori bilan biz olib borgan izlanishlar uchun ma'lum darajada asos bo'lib xizmat qiladi.Orfografik malakaning shakllanishndagi psixologik jarayonlarni tahlil qilgan psixolog olim D.N. Bogoyavlenskiyning bir qator tadqiqotlari, ilmiy acaplarida keng bayon qilingan. Olimning ayniqsa, "Orfografiyani o'zlashtirish psixologiyasi" asari barcha

til ta'limida, jumladan, o'zbek tili ta'limida ham muhim ahamiyatga ega. Olim mazkur ilmiy asarida metodikadagi orfografiya ta'limiga mansub grammatik va antigrammatik yo'nalishdagi qarashlarning xarakterli belgilarini tahlil qilib bergan. U orfografiya o'qitish masalalaridagi tadqiqotlarning metodik va psixologik jihatlarini izohlab, N.V.Uvakov, N.S.Rojdestvenskiy kabi olimlarning ishlaridagi diqqatga sazovor fikrlarni, shu jumladan, psixologik tomondan ochib berilmagan muammolarni ta'kidlab o'tgan. Olim, shuningdek, taniqli psixolog - olimlar D.B. Elkoni va S.V.Davidovlarning o'quvchilar yosh xususiyatlari imkoniyatlari masalalarida olib borgan tajribalariga yuqori baho bergan. D.N.Bogoyavlenskiy yukorida nomi keltirilgan ilmiy asarida orfografik malakaning umumiy psixologiyasi, o'zlashtirishning rus tili imlosi xususiyatlariga bog'liqligi, orfografiyani o'zlashtirishda qoidalar, tid ma'nolari va nutq faoliyati roli, imlo qoidalarini tushunish, orfografik mashqlar va xatolar ustida ishlash kabi masalalarning psixologik asoslari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar natijalarini bayon qilib bergan. Uning ta'kidlashicha, "Orfografik malaka-murakkab malaka. U o'z ichiga yozuv, so'zning tovush tomonini tahlil qila olish ko'nikmasi, grammatik bilim asosida orfogrammani tanish, unga kerakli qoidani tadbiq etish va, nihoyat, bu orfogrammani to'g'ri yozishni oladi".

D.V.Bogoyavlenskiy orfografik malaka shakllanishidagi murakkab psixologik vaziyatlarni taxlil qilib, muayyan tilning uziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, jumladan, to'g'ri yozuvga asos bo'ladigan orfografik assotsiatsiya strukturasini belgilaydi. Masalan, u orfogrammani eshitish va artikulyasiya orqali idrok qilish-ko'rish tasavvuri-yozuv reaksiyasi, morfemalarni eshitish va artikulyasiya orqali idrok qilish-ma'nosi va grammatik moxiyat-ko'rish tasavvuri-yozuv reaksiyasi, so'zni eshitish va artikulyasiya orqali idrok qilish - uning ma'nosi va ko'rish orqali hosil bo'lgan tasavvur-yozuv reaksiyasi kabilarni fonetik, morfologik va traditsion yozuvga mos holatlar, deb qayd qiladi.

Orfografiya o'qitishda psixologik asoslar masalasiga L.V.Zankov jiddiy e'tibor bergan. U o'zining eksperimental ta'limida o'quvchilarning to'g'ri yozuvni egallashdagi individual farqlarni hamda ularning umumiy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish masalasini qo'yadi. Olim o'z asarlarida hali o'rganilmagan imlo qoidalariga oid orfogrammani matnlarni yozdirish natijasida o'quvchilarning shaxsiy individual xususiyatlarini tahlil kilib, ta'limda bolaning umumiy rivojlanishini hisobga olish tendensiyalarini bayon etadi. Uning bunday fikrlarini R.Y.Luravyaeva ham tasdiqlab, orfografiyani o'zlashtirish til xususiyatlari va o'quvchining umumiy rivojlanishiga bog'liq ekanligini o'z tajribalari asosida izohlab beradi.

Boshlang'ich ta'limda orfografiya o'qitish sohasida diqqatga sazovor ilmiy tadqiqotlarni olib borgan olimlardan N.S.Rojdestvenskiy o'ziga xos maktabni yaratgan. U rus imlosi xususiyatlarini orfografiya o'qitishdagi asos deb hisoblab, orfografik malaka-ni o'zlashtirish jarayoni, bu malakani takomillashtirishdagi umumiy shartlar, orfografiyani o'qitishda qo'yiladigan asosiy metod va usullar, ayniqsa, imlo qoidalari va orfografik mashqlar ustida ishlash, imlo darslarining qurilishi, shuningdek, xatolarni o'rganish va ularni bartaraf qilish yo'llari masalalarni keng yoritgan. N.S.Rojdestvenskiy "orfografik malaka- bolaning nutq malakasi ekanligini ta'kidlab, -bolaning nutq malakasini rivojlantirish qaysi yo'ldan borsa, orfografik malakani rivojlantirishda ham shu yo'ldan boriladi" [115, 88-b], - deb uqtiradi.

Olim orfografiya o'qitishdagi metodik jihatlarni atroflicha tahlil qilib, ta'lim jarayonida o'quvchilar bilish faoliyatining psixologik xususiyatlariga ham bilvosita yondashib o'tgan: "Metodika shunday usullarni ishlab chiqishi kerakki, ular bolaga u yoki bu orfogrammani eng yaxshi tarzda anglashga yordam berib, unda aktiv bilish jarayonini qo'zg'otsin". Orfografiyani o'zlashtirishdagi ruhiy jarayon masalasi (garchi boshlang'ich talimga oid bo'lmasa ham) G.N.Pristupa ilmiy ishlarida ham ma'lum darajada talqin qilingan.

Boshlang'ich ta'limda hozirgi zamon orfografiya o'qitish masalalari N.R.Lvov ilmiy ishlari, asarlari va maqolalarida keng yoritilgan. U o'zining "Boshlang'ich maktabda to'g'ri yozuvga o'rgatish asoslari" o'quv qo'llanmasida to'g'ri yozuv metodikasining nazariy muammolarini chuqur sharhlab bergan. O'qish va yozish ko'nimmasi-savod o'rgatish davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish. Ko'nikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilinsiz shakllanmaydi. Bilim ko'nikmaga aylanmagan bo'lishi mumkin. Masalan: bola "v" harfining elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki o'quvchi harflarni tanib, ularni o'qiy olmasligi mumkin. Yozish ko'nikmasi hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, ya'ni yozish jarayonida partada to'g'ri o'tirish, ruchkani barmoqlar orasida tutish, daftarni qiyalikda qo'yish kabilar ham o'rgatiladi.

O'qish va yozish ko'nikmasi takomillasha borib, malakaga aylantiriladi. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha bora takrorlanishi lozim. Yozish malakasida o'quvchi ruchkani qanday ushlash, qanday yurgizish haqida o'ylab o'tirmay, so'z va gaplarni yoza boshlaydi. Demak, o'qish va yozish malakasi harakatning o'ylab o'tirmay amalga oshirilish jarayonidir. Malaka o'qitishning keyingi bosqichlarida mustahkamlanib, avtomatlashish darajasiga yetkaziladi. O'qish va yozish kishi nutq faoliyatining turi bo'lib, u nutqqa oid

malakadir. O‘qish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq faoliyatining boshqa turlari bilan, ya’ni og‘zaki hikoya qilish, o‘zgarar nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Maktabda o‘qitishning muvaffaqiyati savod o‘rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog‘liq. O‘zbek tili yozuvining o‘ziga xosligi:

- o‘zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya’ni fonematik yozuv;
- har bir tovush, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf olingan);
- o‘qishda grafik shakllar tovushga aylantirilsa, yozuvda, aksincha, tovushlar harflarga aylantiriladi. Bu o‘qish va yozish faoliyatida o‘quvchi uchun qiyinchilik tug‘dirgandek tuyulsa-da, aslida o‘qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tilimizdagi tovushni ifodalovchi harflar soni uncha ko‘p emas;
- o‘zbek tili yozuvi–fonematik yozuv. 1993-yil 2-sentabrdagi “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq o‘zbek tili yozuvi uchun lotin grafikasi asos qilib olingan.

O‘zbek tilining tovush tizimi va yozuvi. Savod o‘rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So‘z bo‘g‘inga bo‘linadi, bo‘g‘indn kerakli - o‘rganilayotgan tovush ajratib olinadi, tahlil qilinadi, o‘rganilayotgan harf bilan sintezlanadi, shu asosda harf va butun o‘qish jarayoni o‘zlashtiriladi. Bunda o‘zbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda belgilash xususiyatlari hisobga olinadi.

Savod o‘rgatishda o‘zbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega:

XUSUSIYATLAR	O‘ZIGA XOSLIKLARI	MISOLLAR
No		
1. Tovush-harf tanishtirish bilan unllardan boshlanadi.	6 ta unli fonema bor.	E,o,a,u,i,o‘
2. Undoshlarni o‘rgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi.	24 ta undosh tovush bor. Yozuvda 23 ta harf bilan ifodalanadi: 3 tasi harf birikmasi, 21tasi yakka harf.	B,d,f,g,j,k,l,m, n,p,q,r,s,t,v,x,y,z, g‘,sh, ch, ng.

UNLILAR

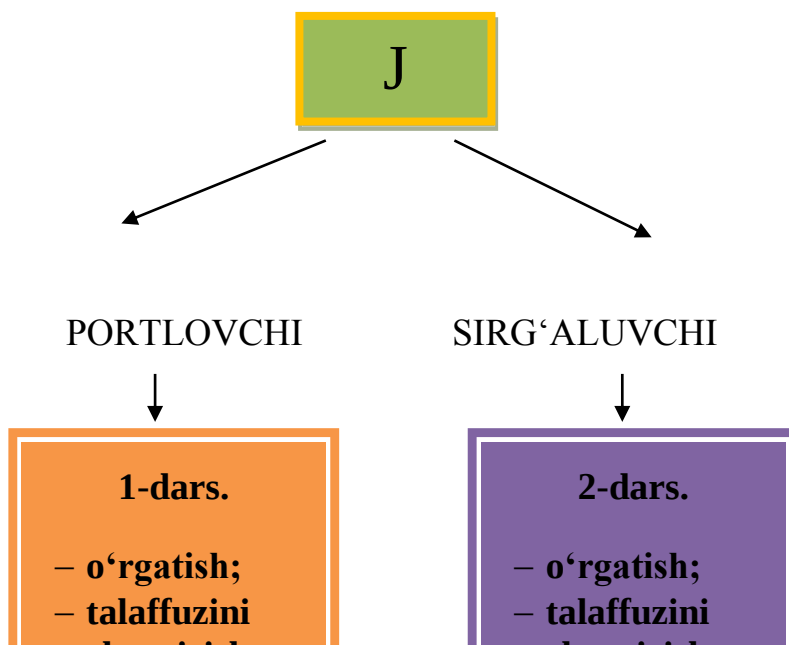
Unli	Ifodalanishi	Qo‘llanishi	O‘quv jarayoniga kiritilishi
“E”	Undoshdan keyin old	so‘z va bo‘g‘in boshi	Oldin so‘z boshida keladigan “e”, so‘ngra

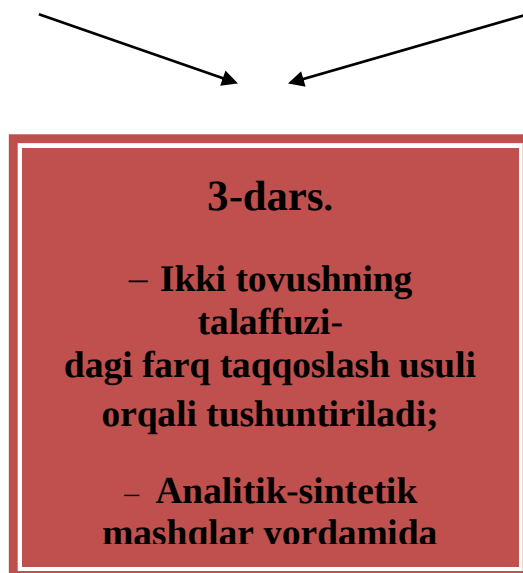
harfi	qator, oʻrta keng lablanmagan unli tarzida	(ekin, aeroport)	undoshdan keyin keladigan “e” tovush-harfi bilan tanishtiriladi.
“O” harfi	Orqa qator, quyi keng, lablangan	Ruscha-baynalmilal soʻzlarda: urgʻusiz boʻgʻinda a tarzida (botanika); oʻ tovushi kabi (tonna); qisqa i tarzida (traktor).	Bu unli qatnashgan ruscha-baynalmilal soʻzlar savod oʻrgatish davridan soʻng oʻquv jarayoniga kiritiladi.
“A” tovushi	Old qator, quyi keng, lablanmagan	“O” kabi: bahor, savol; “I” tovushiga yaqin: muomala, munasabat.	“O” tovushi bilan birgalikda oʻqitiladi

UNDOSHLAR

Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, yaʼni ovozdor tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor tovushlarni boʻgʻin va soʻz tarkibidan ajratib olish oson. Lekin ng sonor undoshi n va g undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach, oʻrgatiladi. Harf birikmalarini oʻrgatishdagi qiyinchilik hisobga olingan holda, ularni alifbe davrining oxirgi bosqichida oʻrganilishi maqsadga muvofiqdir.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratiladi:

Ba'zi undoshlarning o'qitilishiga oid ko'rsatmalarni quyidagi jadval orqali ham kuzatish mumkin:

UNDOSH

“SH” S va h harfi bilan tanishtirilgach, O'quvchilar bu harf birikmalarini bir yaxlit tovush sifatida o'qish va yozishga ko'nikishlari lozim.

“CH” C va h harfi bilan tanishtirilgach, o'rgatiladi.

Jarangsiz
jufti bor
undoshllar
(b-p, d-t,
v-f, g-k,
z-s)

Ular haqida dastlabki amaliy tushunchalar hosil qilinadi, ularning yozilishi va talaffuziga e'tibor qaratiladi.

“X”va“H”

Talaffuzi va imlosi haqida dastlabki tushunchalar beriladi, ularni farqlash bo'yicha maxsus mashqlar uyushtiriladi.

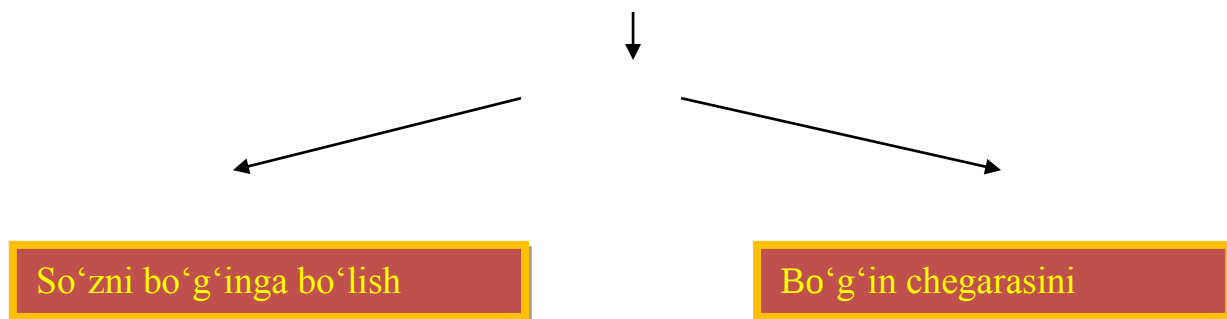
Tutuq
belgisi (‘)

Unli tovushdan so'ng kelsa, uni cho'zib talaffuz qilishga, undoshdan so'ng kelsa, undoshni unidan ajratib talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta-sekin uni qo'llashga doir ko'nikmalar shakllantiriladi.

Savod o'rgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish o'rnini o'rgatiladi. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar so'zlarni bo'g'inlarga to'g'ri ajrata olsalar, o'qish ko'nikmasini ham yaxshi egallaydilar. Ya'ni:

BO'G'IN ASOSIDA

O'QISHGA O'RGATISH

O'qishning dastlabki bosqichida orfografik o'qishdan foydalaniladi, asta-sekin orfoepik o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan so'zlar oldin orfografik, so'ngra orfoepik o'qib beriladi va ularning o'qilishi bilan yozilishi taqqoslanadi. O'quvchilar muayyan darajada tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng orfoepik o'qish mashq qilinadi.

Ona tili ta'limi o'quvchilarning uch yo'nalishda bilim olishini maqsad qilib oladi. O'qish texnikasi, o'zgalar fikrini va matn mazmunini anglash hamda fikrini yozma shaklda bayon qilish. Ona tili fanining ahamiyati beqiyoschdir. Bu fan

o'quvchilarga faqatgina ta'lim berish emas, balki tarbiya berishni ham o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Bu ikkala jarayon ham ajralmagan holda olib borilmoqda. Mana shu fikrlardan kelib chiqqan holda, biz murabbiylar mazkur dasturlar orqali bolalarni har taraflama yetuk, komil inson qilib tarbiyalashni sharaflı burchimiz deb bilmog'imiz lozim. Ayniqsa biz milliy g'ururni, milliy iftixorni bolalar ongiga singdirish, Vatan, millat, tilimiz, urf-odatlarimizga mehr-muhabbat hissini uyg'otishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymog'imiz zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga orfografik hushyorlikni o'rgatish savodxonlikning poydevori hisoblanadi. Boshlang'ich sinfda o'qitishdan maqsad o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini ravon qilish hamda ularni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash bilan bir qatorda ularni go'zallikka intiluvchi, uni yurakdan his qila oladigan, go'zallikni yaratishga intiladigan kishilar qilib voyaga yetkazishni nazarda tutadi. Husnixatga o'rgatishdan asosiy maqsad kichik yoshdagi o'quvchilarga yozishdek murakkab jarayonni o'rgatish orqali ularni orfografik hushyorlikga o'rgatishdan iboratdir. O'quv fani sifatida husnixatning oldiga qator vazifalar qo'yiladi.

Bu vazifalar ko'p qirrali bo'lib, o'quvchilarni aqliy rivojlantirishga, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlarini bildirishga, axloqiy va estetik didlarini tarbiyalashga, ongli o'qish va yozish malakalarini hamda yozuv daftari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Bu vazifalarning barchasi o'zaro bog'liq holda amalga oshiriladi. Ularni hal zaruriy yozuv malakalarini egallashga darslikda berilgan o'quvchilar saviyasiga mos nazariy va amaliy materialni uyg'unlashtirib o'zlashtirish ustida ishlashni maqsadga muvofiq uyushtirish, shuningdek, matnlar sifatini, topshiriqlar xususiyatini va bolalar aqliy faoliyatining o'ziga xos tomonlarini belgilaydigan qator uslubiy shart-sharoitlarga bog'liq. Bola kamolotining shakllanishi ko'p jihatdan orfografik hushyorlikga bog'liq. Chiroyli yozish orqali bolalar boshqa fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkoniga ega bo'ladilar. Inson hayotida yozuv muhim o'rin tutadi, chunki u har kuni turli-tuman qog'ozlar va hujjatlardan foydalanadi. Bularning hammasi chiroyli va bexato yozishni taqazo etadi. Ammo qisqa muddat ichida o'quvchilarda chiroyli, tez va bexato yozish malakalarini o'stirish mumkin emas, buning uchun bir necha yillik mehnat talab etiladi. Orfografik hushyorlikga o'rgatish uchun bolalarning maktabga qadam qo'ygan kunlaridan boshlab, izchil mashqlar olib borish zarur.

Husnixat malakasini shakllantirish uchun birinchi navbatda harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda yozishga, so'zlarda harflarni to'g'ri bog'lanishga, so'zlarni qatorlar bo'ylab to'g'ri joylashtirishga o'rgatiladi. Daftar chiziqlari birin-ketin almashuvi davomida harflarning qiyaligini va ular

orasidagi masofani to'g'ri saqlash, kichik va bosh harflarning nisbatini to'g'ri chamalab yozishga o'rgatish juda muhimdir. Husnixat darslarida ma'lum guruhga oid harflarni yozishga o'rgatish o'quvchilarda uchraydigan ayrim tipik xatolarning oldini olish va tuzatish ustida ham ish olib borish lozim. Yozuv tezligi oshishi bilan ayrim bir-biriga o'xshash harflarning shaklini buzib yozish hollari uchraganda esa ularni qayta mashq qildirish kerak. Orfografik hushyorlikga o'rgatishda daftardan to'g'ri foydalanishga alohida e'tibor berish zarur. Ikki chiziqli daftardan bir chiziqli daftarga o'tganda, o'quvchilar oldiga qator vazifalar qo'yiladi. Orfografik hushyorlikga o'rgatish umumiy didaktik qoidalar bilan birga yozuv malakasini shakllantiruvchi o'ziga xos qoidalarni ham o'z ichiga oladi.

II.3.Morfemik tahlilni amalga oshirishda didaktik o'yinlar

Umumiy didaktik qoidalar takroriylik, ko'rgazmalilik, yosh va o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olish, tushunarliklik, onglilik, husnixat metodikasining maqsad va vazifalarini amalga oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuvga – husnixatga o'rgatishning vazifasi harfni, so'z, gap va matnni to'g'ri va chiroyli yozishni takomillashtirishdir. Yozuvni o'rganish jarayonida o'quvchi tovushning belgisi bo'lgan harfni so'z va gapni kitobdan daftarga va xattaxtdan to'g'ri va husnixat qoidalariga rioya qilib ko'chirib yozish, yozganlarini tekshira olish va yo'l qo'ygan kamchilik va xatolarni o'qituvchi rahbarligida yoki o'zi tuzata olishi kerak. Har bir o'quvchi u yoki bu harfni tushunib yozishni harflarning bir-biriga bog'lanishini, kichik va bosh harfning bir-biriga nisbatini, balandligini, qiyaligini, ruchkani ushlash va to'g'ri o'tirish qoidalarini yaxshi bilishi lozim. Orfografik hushyorlikni o'rganish olingan davrida bilim va malakalar o'quvchilar uchun doimiy qoida bo'lib qolishi zarur. Orfografik hushyorlik malakalarini o'stirishda eng birinchi qoida bu ozodalik talablari va yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlashga so'ngra harf va harf elementlari orasidagi masofani chamalab yozish malakalari singdirib boriladi. Bu qoidalar keyinchalik takomillashtiriladi. Har bir yozuv mashqi aniq maqsad asosida oson, tushunarli olib borilishi kerak. Buning uchun orfografik hushyorlikga o'rgatishning turli usullaridan foydalanish lozim. Bolalarning yozuv malakalarini hosil qilishda ularning yosh o'ziga xos xususiyatlari: barmoq va qo'l muskullarining harakat tezligi, markaziy nerv sistemasi tomonidan nerv muskullarini boshqarilishi hisobga olinishi lozim. Orfografik hushyorlik darslarida harflarning shakli ustida mashq o'tkazganda oddiydan murakkabga tomon boriladi. Chunki alifbodagi barcha harflar yozilish shakliga ko'ra guruhlariga ajratiladi. Birinchi guruhda yozilishi shakli oson, keyingi guruhlarda yozilish shakli murakkab bo'lgan harflar kiritiladi. Bunday usulda

darsni tashkil etish husnixat o'qitish metodikasida genetik metod deb aytiladi. O'qituvchi birinchi navbatda har bir o'quvchiga partada to'g'ri o'tirish qoidalarini erinmay tushuntirishi va mashq qildirishi darkor. Keyinchalik o'quvchi ruchkani qanday ushlash, daftar tutish holati hamda harflarni yozayotganligini: sekin yoki tez yozishini kuzatib borishi lozim. Husnixat malakasini shakllantirishni faqat boshlang'ich sinfda emas, balki yuqori sinflarda ham takomillashtirib borish lozim. Husnixat o'qitish metodikasi fani bir qator boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq. Estetika, fiziologiya, gigiyena, tilshunoslik kabi fanlar bilan aloqada bo'ladi. Estetika fani bilan bog'liqlik jihati shundaki, eng avvalo o'quvchilarda go'zallikka bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Chiroyli yozish ham go'zallikning bir ko'rinishidir. Sharq mutafakkirlaridan biri shunday degan ekanlar: «Chiroyli yozgan kishi chiroyli fikrlay oladi» Darhaqiqat o'quvchi maktabga kelgan kunidan boshlab, orfografik hushyorlik malakalari haqida tanisha boshlaydi. Undan tashqari o'quvchini chiroyli yozishga o'rgatish jarayonida bolaning har tomonlama nerv sistemasi, qo'l harakatlari va muskullari, ko'rish organlari, eshituv organlari, umurtqa pog'onasi rivojlangan bo'lishi kerak. O'quvchi shundagina husnixat malakalarini o'zlashtira oladi.

Agar o'quvchining biz yuqorida tilga olgan organlaridan biri yaxshi taraqqiy etmagan bo'lsa, u o'quvchida orfografik hushyorlik malakalari to'g'ri yo'lga qo'yilmaydi.

Didaktik o'yinlar o'tkazishdan oldin bolalarning yoshini, bilim saviyasini hisobga olishni unutmaslik kerak. Ularni oddiy, oson va vaqtni kam oladigan turlaridan boshlab, asta-sekin murakkablashtirib borish yaxshi natija beradi. Bunday ish tutish, bir tomondan bolalarning dunyoqarash va ongini kengaytirsa, boshqa tomondan, ularning bayon etish qobiliyatini kuchaytiradi, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'qituvchi bunday didaktik o'yinlarni mavzu asosida ma'lum maqsaddan kelib chiqqan holda tanlay olishi zarur.

Quyida didaktik o'yinlardan namunalar keltiramiz.

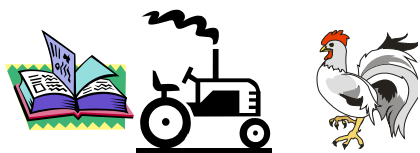
1-sinf o'quvchilariga savod o'rgatish davrida juda oddiy bo'lgan o'yinlardan foydalanish kerak.

1.«Kim tez topa oladi?» o'yini.

Sinf o'quvchilari bir necha guruhga ajratiladi. O'qituvchi biron predmet yoki ish quroli rasmini o'quvchilarga ko'rsatadi.

Masalan: chinor, terak, olma daraxtlarining bargini ko'rsatib,

1. Uzoq umr ko'ruvchi daraxt qaysi?
2. Qaysi daraxt meva beradi?
3. Jonli predmetni toping?

4. Qaysi hayvon tez chopa oladi? va shu kabi savollar beradi.

2. Tasvirli didaktik o'yin.

Tasvirda nima aks ettirilgan? Tasvir nimalardan tashkil topgan?

O'quvchilar tasvirda yashiringan sonlarni topish orqali ularni eslab qolish va qo'l harakatini to'g'ri ishlatishga o'rganadilar. Ular o'ynab yurganda yerga, daftarga, boshqa joylarga tasvirni chizish orqali ham sonlarni eslab qolish ko'nikmalarini egallaydilar.

3. Fikrni charxlash o'yini.

O'yinning maqsadi o'quvchilar savodxonligini oshirish bilan birgalikda hisoblash malakalarini ham shakllantirishdan iborat.

O'yinda sonlar o'rniga ularning harfiy ifodasi ko'rsatiladi, javob ham harfiy ifoda bilan berilishi talab qilinadi:

$$i + i = t$$

Bu o'yinda o'quvchilar harfiy ifoda o'rnida qanaqa son borligini mantiqiy fikrlab, o'zlari ham ifodaning harfiy javobini yozadilar. Bu o'yin 1-sinf o'quvchilarini ilk savod o'rgatish davriga mos keladi.

4. "So'zning o'rnini topish" o'yini.

O'yinni o'tkazishdan oldin o'qituvchi yozuv taxtada yoki kartochkada she'riy parchalarni yozib tarqatadi. Kartochkadagi ayrim so'zlar tushirib qoldiriladi. O'qituvchi o'quvchilardan so'zlarning o'rnini topib yozishni talab etadi.

Bunday o'yinlarni o'tkazish o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga va lug'at boyligini oshirishga yordam beradi. Namuna:

Bog' yashnaydi,	Uy yashnaydi,
..... bilan.	 bilan.
Dala yashnar	Tog' yashnaydi
..... bilan.	 bilan.

O'quvchilar ochiq qolgan so'zlar o'rniga mos keladigan to'g'ri javobni topib yozishlari kerak (bog'bon, dehqon, bola, lola).

Tilimizga jon bergan aziz _____ bobo,
Vatan deya kurashgan sohibqiron _____ bobo.
Yulduzlar sirini ochgan _____ dek bobojon,
Tibbiyotga yo'l ochgan _____ bobojon.
Hadislarni to'plagan va bizgacha yetkazgan
_____ bobom sen.

Barchasiga jon bergan sen aziz, _____ jonim sen.

Darslarda testlarni qo'llash.

Testlar bilan ishlash o'tilgan darslarni o'quvchilar qanchalik tushunib yetganligini aniqlashda juda ham qulaydir. Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida testlar bilan ishlash an'anaga aylanib qoldi. Bunday bir xillik o'quvchilarni zeriktirishi, toliqtirishi mumkin. Test deganda 1 ta savol 3ta javob yoki 5ta javobdan kalitni aniqlash ko'z oldimizga keladi. Biz testning boshqa usullarini ham o'ylab topsak va darslarda qo'llasak o'quvchilarda qiziqish uyg'onadi.

Masalan, shunday test usulidan boshlang'ich sinflarda quyidagi turini o'tkazish mumkin.

Bu testda avval kalit aniqlab olinadi, savollar ketma-ket berib boriladi, savollar soni va kalit o'qituvchining o'ziga bog'liq.

O'tilgan dars «So'z turkumilari»ni mustahkamlashga doir deylik.

Kalitlar:

1. ot

2. son

3. olmosh

4. fe'l

5. sifat

Savollar:

1. men

2. gul

3. guldon

4. gulsiz

5. gulladi

6. ikki

7. saflandi

8. oppoq

9. ishchan

10. o'qimoq

S	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
J	3	1	1	5	4	2	4	5	5	4

Bunday testlar barcha fanlar kesimida o'tilgan mavzularni mustahkamlash uchun darsning ta'limiy jarayonida olinishi mumkin. Bu testlar bir xillik qolipdan chiqishga yordam beradi va darsda o'qituvchi va o'quvchi vaqtini tejaydi. O'qituvchi testni doskaga yoki biror plakatga ham tayyorlab kelishi mumkin.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

O'QUVCHINING FAOLIYATI

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi. Uni bilish uchun rasmlarni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi. Esga tushirgach aytishga shoshiladi. Ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha o'qish jarayoni

O'QITUVCHINING FAOLIYATI

Harfni emas, bo'g'inni aytishni talab qiladi. Dastlab savollar orqali harflarni eslashga ko'maklashadi, so'ng mustaqil ishlashni shakllantiradi.

sustlashadi.

2. O'qiyotgan qatorini yo'qotib qo'yadi. Harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishiga to'g'ri keladi.	Mustaqil topishiga imkoniyat yaratadi. O'quvchining diqqatini kengaytirib, bo'g'in va so'zni butunligicha idrok etishini ta'minlaydi.
3. O'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi.	Ongli o'qishlarini ta'minlash maqsadida darslikdagi rasmlarga diqqatlarini tortadi. Savollar beradi, ko'rgazmali qurollardan foydalanadi.
4. So'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi.	So'zni bo'g'inlab o'qitadi. So'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqatni qaratadi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun quyidagilarga e'tibor qaratish kerak. Orfografik hushyorlikga oid kamchiliklarni (harflarning qiyaligiga yetarli e'tibor birmaslik, balandlik va kenglik o'lchamini, shaklini buzib yozish kabi) shuningdek har qaysi bolaning yozuviga xos bo'lgan boshqa xatolarni tuzatish yuzasidan ayrim guruh o'quvchilari bilan birgalikda va yakkama-yakka mashqlar ham o'tkazib boriladi. Shu maqsadda yozuv malakalarini ko'rsatib berish bilan birga sinfdagi barcha o'quvchilarning daftarini har kuni tekshirib borish, chiroyli va savodli yozishga oid mashqlar yordami bilan ham ona tilidan o'rganilgan bilimlarni mustahkamlab borish tavsiya etiladi.

Doimiy tekshirish va baholash berilgan bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi ta'limiy shartlardan biridir. Ona tilidan o'rganilgan bilimlarni o'quvchilar qanday o'zlashtirganini aniqlash uchun yozma ish-mashqlarining asosiy turlari bo'lgan ko'chirib yozish ta'limiy (ta'kidiy izohli, rasm, lug'at, ijodiy, erkin) va tekshirish diktantlari hamda ta'limiy bayon va insholardan foydalaniladi DTS da ta'kidlanganidek.

Tekshirish maqsadida o'tkaziladigan yozma ishlarda so'z soni 3 sinfda 10-12, 4 sinfda 12-15 so'z tekshirish diktanti uchun tanlanadigan matndan so'z soni: o'quv yilining I yarmida (25-30) 45-55, II yarmida 55-65 so'z, 4 sinfda o'quv yilining I yarmida 65-70, II yarmida 75-80. Bayon: 3- sinfda 65-70 so'zli matn yuzasidan birgalikda tuzilgan reja asosida bayon yozish so'ngra mustaqil ravishda tuzilgan reja asosida bayon yozdiriladi.

O'quvchilarni har bir darsda kitob bilan ishlashga (o'rganilayotgan mavzuni, kerakli qoidani, mashqni tezda topishda, mashq topshiriqlarini tartib bilan izchil bajarishga); bajarilayotgan mashqlarning maqsadini (nimaga o'rgatishni) tushunishga o'rgatiladi.

O'quvchilarda bilim jarayonini faollashtirish va ona tilidan beriladigan bilimlarni puxta o'zlashtirish uchun ta'limiy qatnashadigan turli qiziqarli mashqlar, boshqotirma (krossvord–kataklarni harf bilan to'ldirib, o'ylangan so'zlarni topishga oid topishmoq); sharada-mustaqil ma'noga ega bo'lgan bir necha so'zdan tuzilgan so'zni topish (belbog', gultojixo'roz); rebus – so'z yoki gapni shakl, harf belgilar bilan ifodalaydigan topishmoq; har xil ko'rgazmali qurollar, texnik vositalardan foydalanish va darsda ish turlarini xillashtirish orqali bolalarga charchashning oldini olishga hamda dasturda tavsiya etilgan ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni birgalikda hal etish zarur.

III sinfda ham orfografik hushyorlikga o'rgatishni ona tili darsi bilan bog'liq holda olib boriladi, bu sinfda bir chiziqli daftarga kichik harflarni 3 mm balandlikda, bosh harflarni esa 7 mm balandlikda yozish malakasi hosil qilinadi. Bu sinfda o'qituvchi, harflarning yozilishini va o'lchamlarini tushuntirish bilan bir qatorda, quyidagi talablarni eslatib turishi lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri tutish
2. O'quvchilarni mayda harflar bilan yanada tezroq yozishga o'rgatish.
3. Kichik harflarni bir xil balandlikda, bosh harflarni bir xil balandlikda bir tekis qilib yozishga o'rgatish.
4. Tez yozishga o'rgatuvchi mashqlarni muntazam o'rgatish.
5. Ayrim kichik va bosh harflarni tez yozish uchun moslashtirish.

Bu sinfda o'quvchilarning yozuv grafikalarini mustahkamlash uchun ularga ko'proq ko'chirib yozish mashqlarini berish va yozuv tezligini hisobga olib borish lozim. Tez yozish malakasini hosil qilish uchun qo'l va barmoq muskullari harakatini o'stiruvchi mashqlarni bajarish: ayrim kichik va bosh harflarning yozilish texnikasini ko'rsatish kerak bo'ladi.

Bunday mashqlar o'quvchilarning chamalash qobiliyatlarini o'stirishga, harflarni bir-biriga tez bog'lab, yozishga o'rgatishda katta yordam beradi.

O'quvchilar tayyorgarlik mashqlarini bajarib bo'lganlaridan so'ng asta-sekin yozuv tezligi oshib, tez yozish malakasi hosil bo'la boradi. Bu davrda yozishga o'rgatish uchun quyidagi malakalar hosil qilinishi zarur:

1. Harflarni qo'l harakatini uzmasdan tez-tez bir-birga bog'lab yozish.
2. Bosh va kichik harflarni bir-birga bog'lab yozish.
3. Matnga qarab ko'chirib yozish. (Matnlarni «Husnixat» yoki «O'zbek tili» darsliklaridan olish, ayrim hollarda doskadan ko'chirib yozish ham mumkin.

Tez yozish ko'nikmasi 1-3- sinflarda ham ma'lum darajada hosil qilingan. Endilikda bu ko'nikma alohida mashqlar berish orqali mustahkamlanadi, yozuv tezligi esa asta-asta ortib boradi. Bu mashqlarni bajarishda, chamalash qobiliyatini o'stirishga alohida e'tibor berish zarur.

O'quvchilar 1-3-sinflarda elementlarini ajratib yozgan ayrim harflarni 3-sinfda bog'lab yozishga o'rganadilar.

3-sinfda ham ayrim murakkab harflarni alohida yozdirib, mashq qildirish mumkin. Bunda har bir qatorda 12-14 ta bosh harf yozdirish kerak. Agar bundan ko'p yozilsa, harflar orasidagi masofa va harflarning eni tor bo'ladi, bundan kam yozilsa, aksincha, keng bo'lib qoladi.

U U U U U U U U U U U U - to'g'ri

U U U U U U U U U U U U - to'g'ri

U U U U U U U U U U U U U - noto'g'ri

Xuddi shuningdek, so'zlarni yozishda ham harflarni juda zich yoki ularning orasini keng qilib yubormay bir me'yorda yozishga odatlanish zarur. So'zlarning orasidagi masofa esa bir xilda saqlanishi (5-6 mm dan oshmasligi, bundan oz ham bo'lmasligi) kerak.

Xatning chiroyli chiqishida harflar va so'zlar orasidagi masofa bir xilda katta rol o'ynaydi. Shuning uchun 3 sinfda bu masalaga alohida e'tibor berish lozim.

Masalan:

Lola – mening dugonam. - to'g'ri

L o l a – m e n i n g d u g o n a m . - to'g'ri

L ola– men in g dugonam. - noto'g'ri

Soʻzlarni qatorga toʻgʻri joylashtirish malakasi koʻproq koʻchirib yozuv mashqlari orqali hosil qilinadi. Uchinchi sinfda bosh harflarning yozilishini koʻproq mashq qildirish lozim. Bosh harflarni mashq qildirish orqali ayrim ish qogʻozlarini xat, adres va hokazo yozish qoidalari ham tushuntiriladi. Bunday ish qogʻozlarini aniq, ozoda va toʻgʻri bajarish shu sinfdan boshlab talab etiladi.

3- sinfda yozuv bilan bogʻliq boʻlgan har bir dars husnixat talablaridan chetda qolmasligi kerak.

Maʼlumki, yozuv sanʼatning bir turidir. Yozuv insonning his–tuygʻusi hamda ruhiy qiyofasini namoyon qiladigan sifatlardir. Bu sifatlarni amalga oshirish esa ona tili fanining maqsadlaridan biridir.

Oʻquvchini orfografik hushyorlik va savodli yozishga oʻrgatish albatta boshlangʻich sinflarda amalga oshiriladi. Bola bu davrda soʻzlarni yozuv taxtasidan va kitobdan koʻchirib toʻgʻri yozish malakasini egallaydi. Asta–sekin soʻz birikmasi, gap tuzishni oʻrganadi.

Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarni grammatikaga oid bilimlarini oʻrgatish va ularni yozma nutqlarini shakllantirishda yozma ishlar alohida oʻrin tutadi. Bular – koʻchirib yozish, diktant, bayon, insho tarzida amalga oshiriladi.

Bolalar savodxonligini oshirishda foydali boʻlgan mashqlardan biri – yozma ishlardir. Uni oʻtkazishda oʻquvchilarning imkoniyatlarini hisobga olish, aniqlikka eʼtibor berish soddadan murakkabga qarab borish muhim ahamiyatga egadir.

Yozma ishlar quyidagi shakllarda boʻladi: mashqlar koʻchirib yozish, diktant, bayon, insho. Mashqlar oʻquvchining ona tilidan olgan bilim va malakalarini mustahkamlash maqsadida qoʻllaniladi.

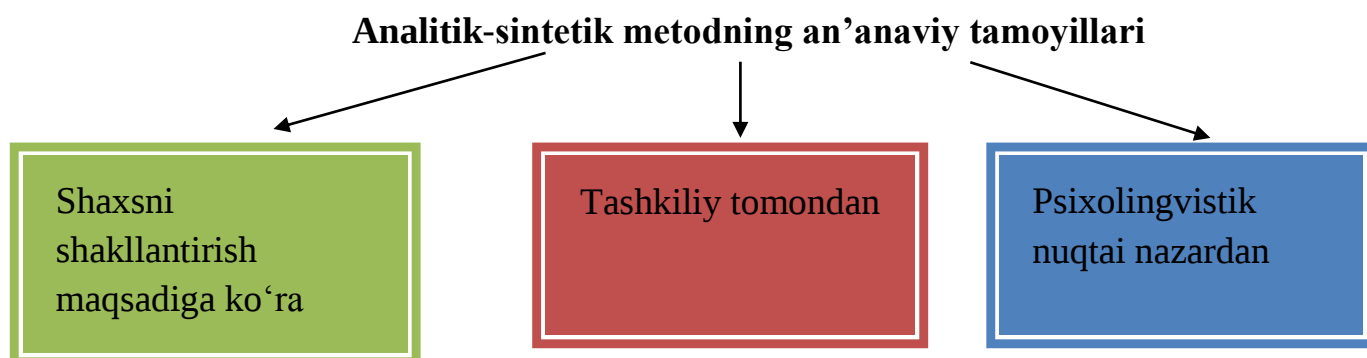
Mashqlar bajarish natijasida oʻquvchilar:

- olgan bilimlarini ongli oʻzlashtira boradilar,
- bilimlarni amalda qoʻllay oladilar,
- savodli fikrlash malakalari ham orta boradi.

Mashq bajarish jarayonida til faktlarini doimo kuzatib boradilar, taqqoslaydilar va nihoyat umumlashtiradilar. Yozma va ogʻzaki nutq madaniyatlarini takomillashtirish imkoniyatlariga ega boʻladilar.

Mashqlar oʻquvchilarning mustaqil fikrlash bilimlarini ongli oʻzlashtirish faoliyatlarini yaxshilaydi. Analitik-sintetik (tovush-tarkib) tovush metodiga K.D.Ushinskiy asos solgan. Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi.

Shu bois analitik-sintetik tovush metodining ba'zi bir jarayondagi tamoyillari quyidagilardan iborat:

Har bir tamoyilning o'ziga xosliklarini ko'rib chiqsak:

1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra:

- ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi;
- nutqiy mashqlar orqali aqliy o'sishni ta'minlaydi;
- o'qishning ongli bo'lishini talab etadi.

2. Analitik-sintetik tovush metodi tashkiliy tomondan quyidagi ikki davrga bo'linadi:

a) alifbegacha tayyorlov davri;

b) alifbo davri.

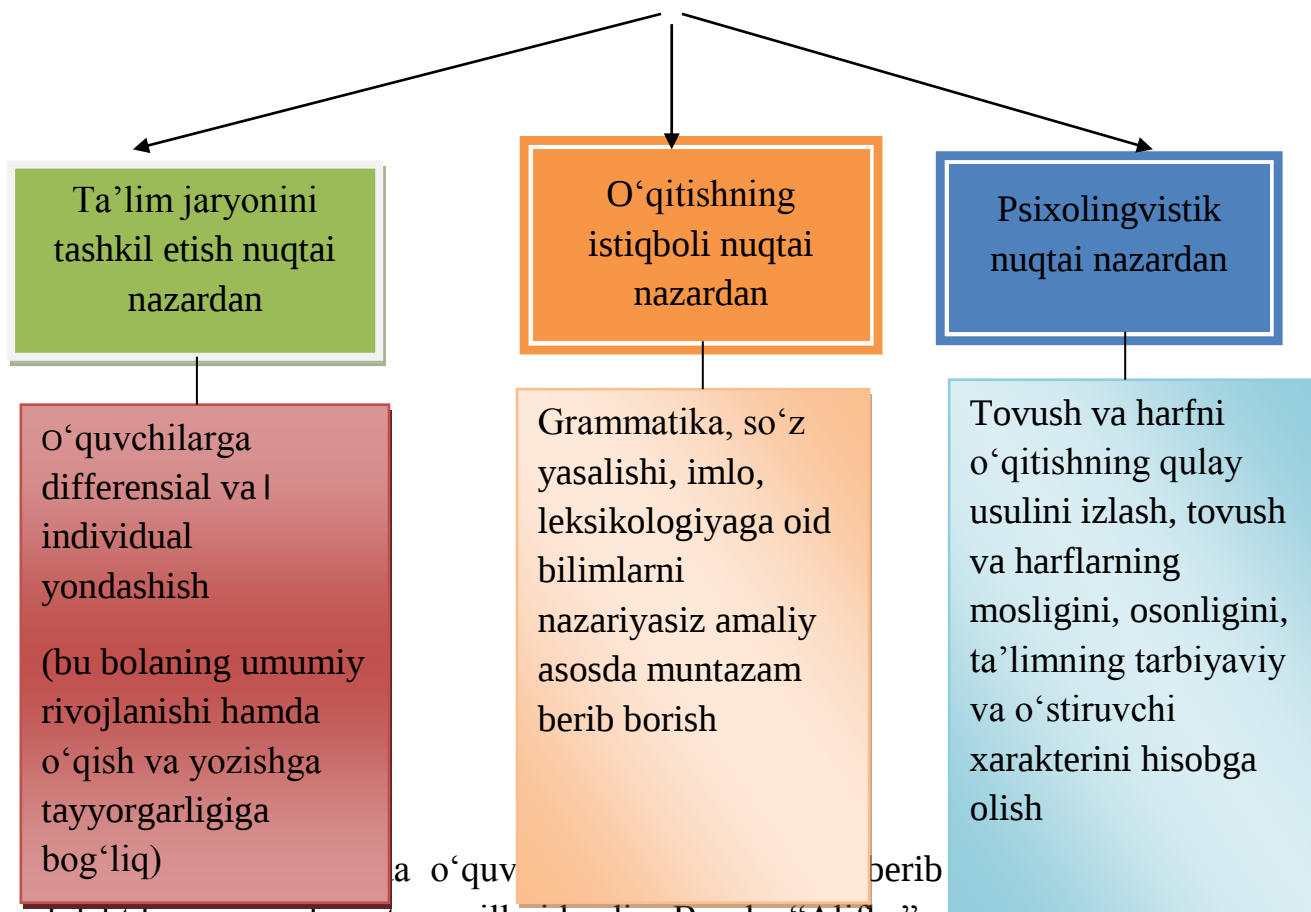
Bunda yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

3. Analitik-sintetik tovush metodida psixolingvistik nuqtai nazardan quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

- savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi;
- savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi. Unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulyatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta e'tibor beriladi;
- o'qitish birligi sifatida bo'g'in olinadi. Bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonidagi tamoyillari quyidagilardir:

Analitik-sintetik metodning shakllanish va tashkil topish jarayonidagi tamoyillari

didaktikaning muhim tamoyillaridandir. Bunda “Alifbe” sanmlarida keltirilgan turli mavzulardagi matnlar va rasmlardan unumli foydalanish tavsiya etiladi. Demak, bolalarga axloqiy, g‘oyaviy-siyosiy, mahnat va estetik tarbiya berish ham savod o‘rgatish vazifasiga kiradi.

Analitik-sintetik tovush metodida savod o‘rgatish jarayoni 4 oy davom etadi. Bu jarayon 2 davrga bo‘linadi:

- alifbegacha tayyorgarlik davri (2 hafta)
- alifbo (asosiy) davr 31 dekabrgacha davom etadi. (120 soat 60 soat o‘qish, 60 soat yozuv darsi)

Alifbogacha tayyorgarlik davri 2 bosqichga bo‘linadi:

- ✓ tovush-harf yozilmaydigan bosqich (2 hafta) o‘qish darsi (8 soat)
- ✓ harf yozilmaydigan bosqich (2 hafta) yozuv darsi (8 soat)

Savod o‘rgatish jarayonidagi darslar faniga ko‘ra ikki turli:

- “Alifbe” darsligi asosidagi o‘qish darslari
- “Yozuv daftari” asosidagi yozuv darslari

1-bosqichning asosiy vazifasi o‘quvchilarni maktab, sinf bilan tartib-intizom qoidalarini bilan tanishtirish. Ularga nutq, og‘zaki va yozma nutq haqida gap,

nutqning gaplardan tuzilishi, soʻz, gaplarning soʻzlardan tuzilishi; boʻgʻin, soʻzlarning boʻgʻinlardan tuzilishi, soʻzlarning boʻgʻinlarga boʻlinishi; tovush, boʻgʻinlarning tovushlardan tuzilishini; tovushlarning unli tovush va undosh tovushlarga ajratilishini oʻrgatish, ulardan amaliy foydalana bilish koʻnikmalari hosil qilishdan iborat. Bu davrda maxsus nusxalar asosida oʻquvchilarning bogʻlanishli nutqi ustida ishlanadi. Ularga “Alifbe”da berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, oʻzlari bilan sheʼr, ertak, hikoya, tez aytish, maqol, topishmoq, xalq ashulalari, alla, qoʻshiqlar, latifalardan aytirish lozim.

Tayanch soʻzlar asosida gap tuzdirish, “Alifbe”sahifalaridagi soʻzlar, ularning maʼnolari ustida ishlash kabi ishlar uyushtiriladi. (Bu tarzdagi ishlar har bir darsda mavzularga bogʻliq ravishda izchil davom ettirib boriladi)

Bu bosqichdagi yozuv darslarida oʻquvchilarga daftar bilan, yozuv chiziqlari bilan tanishtirish, harf elementlarini yozishga oʻrgatish, namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash – oʻz-oʻzini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish kabi koʻnikmalar hosil qilinadi. 2-bosqichda harf elementlarini yozishga oʻrgatiladi.

Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga oʻrgatish koʻzda tutiladi. Bu bosqichdayoq tovush va harf oʻrtasidagi chegaraga qatʼiy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqida maʼlumot kitob ochirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf koʻrsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz, harflarni yozamiz, koʻramiz, oʻqiymiz) ham izchil ravishda oʻquvchilarni oʻzlashtirishlarini hisobga olgan holda ochila boriladi.

Alifbo davri. Bu davr 31 dekabrgacha davom etadi. Unda asosan oʻquvchilar unli, undosh tovush va unli, undosh harflar bilan tanishtiriladi. Unli va undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. A, o, i unililari, undoshlar oldin sonor tovushlar (n, m, l) e, oʻ, u unililari keyin esa b, k, d, t, s kabi undoshlar soʻngroq ikki tovushni ifodalaydigan j, harf birikmalarini (ng, ch, sh), tovush bildirmaydigan harf – tutuq belgisi bilan tanishtiriladi. Tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar oʻqishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun boʻgʻinga boʻlish, boʻgʻin chegarasini aniqlash, boʻgʻindan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan boʻgʻin tuzish va oʻqish, boʻgʻin-tovush, tovush-harf, tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda boʻgʻinlab oʻqish asosan shakllantiriladi: ikki harf yopiq, ikki harfli ochiq, uch harfli yopiq boʻgʻinlar (il, ol, la, lo, nom, lim) oʻqishga oʻrgatiladi.

Alifbo davrini o'rganiladigan tovush-harfning murakkablini hisobga olib 3 bosqichga ajratish mumkin;

1-bosqichda o-na, a-na, il, in, bi-lan, tuzilishidagi so'zlar;

2-bosqichda echki, un, o'n kabi artikulyasiyasi qiyin bo'lgan r, q, v, f kabi undoshlar va yo'lbars, do'st, rasm kabi tuzilishidagi so'zlar;

3-bosqichda harf birinmalari ng, ch, sh 2 tovushni ifodalaydigan j, tutuq belgisi va jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choynak, shudring kabi so'zlar o'qishga o'rgatiladi.

Alifbe davrining oxirida o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nimalarga ega bo'lishlari zarur:

- f) hamma tovushlarni tanishi va har qanday holatda to'g'ri talaffuz qilishi;
- b) so'zni bo'g'in, tovush, tovush-harf tahlilini bilishi so'zdagi tovushlarning izchil tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni so'z va bo'g'inga ajrata olishi;
- v) kesma harf va bo'g'inlardan so'z tuza olishi va o'qishi;
- g) 2-3-4 bo'g'inli so'zlarni bo'g'inlab o'qishi, adabiy-orfoepik talaffuz bilan o'qishi;
- d) gaplarni ohangiga rioya qilib o'qishi;
- e) o'qigan matnining mazmunini tushunib, ongli o'qishi;
- j) o'qigan matn mazmunini savollar asosida soddagina qilib qayta hikoyalab berishi;
- z) o'qigan matniga sarlavha topishi;
- i) to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish malakalari shakllantirilishi.

Alifbo davri yozuv darslarining vazifasi – kichik va bosh yozma harflarni to'g'ri shakllantirish, harflarni to'g'ri ulash, alifbeda o'qilgan bo'g'in, so'z va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, bo'g'in, so'z, gap diktantlarni yozish ko'nikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, ko'ruv, ta'limiy, diktant yoza olishlariga erishish, umuman grafik malakani shakllantirish. Savod o'rgatish jarayonining oxirida bir darsda, agar darsning 3\2 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha so'z yoza olishlari talab qilinadi.

Ma'lumki, 1-sinfga o'quvchilar har xil tayyorgarlik bilan keladi. O'quv materiallari 1-sinf o'quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. SHunga

qaramay, har xil tayyorgarlik bilan kelgan o'quvchilarning uni o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashishni taqozo etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaxshi natija beradi.

Differensial yondashishda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi, har bir guruhning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 variantda ishlab chiqiladi.

O'qituvchi sinfda frontal ishlash jarayonida 3 guruhdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. 3 guruh uchun ham o'quv materiali qo'shimcha alifbe hisoblanadi, unga qo'shimcha alifbe uchun qo'shimcha tarqatma materiallardan, jadvallardan mustaqil ishlardan foydalaniladi.

Alifbedagi o'quv materiali yoki o'qilayotgan matnning qiyin o'rni oldin tayyorligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh o'quvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlar olib borishga ham to'g'ri keladi.

Yangi material o'rganiladigan o'qish darsida ishning asosiy turlari: o'rganiladigan yangi tovushni so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. Yangi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar rasm asosida o'zlari tuzgan gaplari ichidan oladilar. Tovushni ajratishda shu so'zning sxemasi – modeliga asoslanadilar. Masalan, archa. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, artikulyasiyasi (nutq organlarining tovush chiqarishdagi ishi) mashq qilinadi.

Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar o'qitiladi.

So'zlarni avval doskada, keyin "Alifbe"dan o'qish. Harf, bo'g'inlardan harf terish kartonida so'z, so'z birikmasi, gap tuzish (o'qish), so'z ma'nosi ustida ishlash. Matnni o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qish, rasmni matnga bog'liqligini belgilash.

Nutq o'stirish: lug'atni boyitish, so'z birikmasi, gap, bog'lanishli hikoya tuzish. Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushni unli va undoshga kiritish, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfning ahamiyatini takrorlash va hokozo.

O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovushni ajratish, yangi harf bilan tanishtirish, mashqidan tashqari barcha ish turlaridan foydalaniladi, shuningdek qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlanadi; matnni o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalari bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit

doskasi, abak, sirli mato, rasmlar va b.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovushlar va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi. Tarqatma materiallardan ham foydalaniladi.

Birinchi uchragan so'zlar bilan ishlash; ochiq bo'g'inlar bir undosh bilan tuziladi va o'qiladi, yopiq bo'g'in esa unli bilan tuzilgan ochiq bo'g'inni o'qib keyingi undosh o'qiladi va so'z to'liq tuziladi. Yangi so'z urg'usi qo'yilgan holda beriladi, bu uni o'qishga, bo'g'inlab o'qishdek sintetik o'qishga (so'zni butunicha o'qishga) yordam beradi. Yangi so'zni doskada katta bosma harflar bilan yozish o'quvchilarga o'qitish tavsiya qilinadi. So'z shivirlash bilan o'qiladi, kesma harf bo'g'in bilan yoziladi.

Syujetli (rasmning asosiy mazmunini bildiradigan) rasmga qarab o'qituvchi yordamida, uning yo'llovchi so'roqlari asosida hikoya tuzish, undan gapni ajratish va analiz qilish). Yangi bo'g'in, so'z tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli mato kabilarning va yangi so'zni doskada va daftarda "yasash"ning ahamiyati juda katta. O'qish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik ko'p bo'lsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, o'qish shunchalik ongli, qiziqarli bo'ladi, malaka puxta shakllantiriladi. Bola endigina o'qiy boshlagan bosqichda ularni qatorni yo'qotmaslikka, shuningdek, hatto, so'zdagi keyingi harfni, keyingi so'zni yo'qotmaslikka o'rgatish juda muhimdir. Bu vazifani savod o'rgatishning boshlang'ich bosqichida xatcho'p (o'qiyotgan betni belgilab qo'yish uchun kitob ichiga solib qo'yiladigan qog'oz yoki lentacha) va tayoqcha bajaradi. O'qilayotgan qatorni kuzatib borish ko'nikmasi sinf o'quvchilaridan o'rtog'ining xatosini to'g'rilashni talab qilish bilan ham erishiladi. O'quvchilar bu talabni qizg'anib bajaradilar, shu yo'l bilan ularda darsga, o'qishga e'tibori jalb etiladi.

Savod o'rgatishning birinchi kunlaridayoq o'qish ongli bo'lishi, bolalarni ongli o'qishga o'rgatish juda muhim. So'roqlar yordamida o'qilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. O'qishdan oldin o'tkazilgan tayyorlov suhbat ham o'qilgan matn yuzasidan o'tkazilgan suhbat ham shu maqsadga – ongli o'qish uchun xizmat qiladi. Sharoitga qarab, bolalarga nimanidir o'qishni talab qiladigan problemali holatni yaratish ham zarur. Bunday problemali holatni javobini "Alifbe"dan yoki terish matosidan o'qiladigan topishmoq yaratishi mumkin. Bunday maqsadni problemali savolni keltirib chiqaradigan taxminiy suhbat yordamida ham amalga oshiriladi. Masalan, "Qishda qushlar qayerga uchib ketadilar?" (Harf terish matosida: "Issiq o'lkalarga uchib ketadilar".) Mana shu kabi tayyorlov mashg'ulotlari o'qishning yuqori darajada ongli bo'lishini ta'minlaydi va shu bilan birga, bolalar ko'z o'ngida o'quv mehnati o'zlashadi, ularni qiziqtiradi.

Ongli o'qishni ifodali o'qishdan ajratib bo'lmaydi. Ammo analitik o'qishning birinchi bosqichida ifodali o'qish mumkin emas, chunki bolalar so'zda urg'uli bo'g'inni ajrata olmaydilar, tugallangan intonasiyani, so'roq intonasiyasini, hatto orfoepik to'g'ri o'qishni ham bera olmaydilar. SHuning uchun analitik o'qish bosqichida so'zni yaxlit, orfoepik qayta o'qish tavsiya qilinadi. Bunday qayta o'qish to'g'ri intonasiyaga, ifodalilikka rioya qilib o'qishga o'rgatibgina qolmay, o'qishning ongli bo'lishiga ham yordam beradi. Savod o'rgatishning birinchi darslaridayoq o'quvchilarga tabaqalashtirib (differensial) yondashish (bunda o'quvchilarning o'qishga tayyorgarliklaridagi farqlarni hisobga olinadi) amalga oshiriladi.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlar taqqoslashga, ularning so'z ma'nosini farqlashdagi faoliyatini aniqlashga oid mashqlar o'tkaziladi. (ziyrak-siyrak, dil-til kabi). Artikulyasiyasi qiyin bo'lgan undoshlar ng (tong), lab-tish undoshi—"v", qorishiq undosh "s", "ch", jarangli portlovchi—"j" va jarangli sirg'aluvchi—"j" kabilarni o'rganishda tovush artikulyasiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan undoshli so'zlar: ko'rib (ko'rip), qaytdik (qayttik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot) borishdi (borishti); qisqa talaffuz qilinadigan i unli bor so'zlar: bilan (blan); talaffuzda tushib qoladigan undoshli so'zlar: baland (balan), do'st (do's), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax). Bunday so'zlarni yozilgandek o'qish – imloni o'rganishga tayyorlaydi. Bular avval orfoepik, so'ng orfoepik o'qitiladi. SHu kabi so'zlarni o'qish bilan bo'g'inlab o'qish malakasi takomillashadi: o'quvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan so'zlarni o'qishni o'rganadilar.

Tovushlar va asosiy qismlarga oid bilimlar o'quvchilarning savod o'rgatish jarayonida o'rgangan amaliy bilimlariga asoslangan holda 1– va 2–sinflarda beriladi, ular haqida ko'nikma va malakalar hosil qilinadi. Ularga tovushlar va harflar, unli, undosh tovushlar, ularning harfiy ifodasi, bo'g'in, jarangli va jarangsiz undosh tovushlar haqida tushuncha beriladi. Bolalar shu bilimlar asosida aytilishi va yozilishida farq qiladigan so'zlar, *a* va *o*, *u* va *i* tovushli so'zlarni aytilishi va yozilishi, so'z oxirida kelgan jarangli *b* va *d* undoshlarining jarangli *p* va *t* undoshi eshitilsa ham, *b* va *d* harfining yozilishi, ayrim so'zlar oxirida kelgan *d* va *t* undoshlarining talaffuzda tushib qolishi, ammo yozuvda saqlanishi, yonma–yon kelgan ikki bir xil undoshli so'zlarning aytilishi va yozilishini bilib oladilar.

3–4–sinflarda esa tovushlar va harflarga oid bilimlar chuqurlashtiriladi, mustahkamlanadi. Soʻzlarni tovush–harf tomonidan tahlil qilish takomillashadi, bolalarda nutqni eshita olish qobiliyatini oʻstirishga eʼtibor kuchaytiriladi. Bular oʻz navbatida, oʻquvchilar savodxonligini oshiradi. Xatosiz koʻchirib yozish, eshitib yozish, yozganlarini mustaqil tekshirish koʻnikmalarini oshiradi. Tovushlar va harflar yuzasidan olib borilgan ishlar kichik yoshdagi oʻquvchilarni ogʻzaki va yozma nutqni oʻstiradi va takomillashga yoʻnaltiradi.

Fonetika boʻlimi oʻquvchilarni savodxon boʻlishida muhim rol oʻynaydi. Fonetika orqali oʻquvchilarning ogʻzaki nutq madaniyati ham shakllanadi.

Shuning uchun biz oʻqituvchilar fonetika boʻlimini oʻquvchiga oʻrgatishda badiiy til qoidalariga rioya qilishimiz, ularni bir–biri bilan soʻzlashganda nutq qoidalari va ovoz fonlariga eʼtibor berib, ovozni past va balanda ishlata olishga oʻrgatishimiz zarur.

Quyida boshlangʻich sinflarda fonetik mashqlar ustida ishlash hamda fonetik tahlil qilish metodikasidan namunalar keltiramiz.

Fonetik tahlil tartibi:

1. Soʻzning ovoz chiqarib toʻgʻri talaffiz qilish.
2. Soʻzdagi tovushlar va harflar sonini aytish.
3. Unli tovushlarni, ularning qaysi harflar bilan ifodalanganini aytish.
4. Undosh tovushlar, ularni jarangli yoki jarangsizligi, qaysi harflar bilan ifodalanganligini aytish.
5. Soʻzdagi boʻgʻinlar sonini aytish, urgʻuli boʻgʻinni aniqlash, urgʻu tushgan unlini koʻrsatish.

Fonetik tahlil namunasi:

Quyosh soʻzida 5 ta tovush (*q, u, y, o, sh*), 5 ta harf (*q, u, y, o, sh*) bor.

Unli tovushlar: *u, o*.

Undosh tovushlar: *q, y, sh*; *q* va *sh* – jarangsiz undosh, *y*–larangli undosh.

Quyosh soʻzi ikki boʻgʻinli, ikkinchi boʻgʻin urgʻuli: -urgʻu o unlisiga tushgan.

3–sinf. 63–mashq. Tushirib qoldirilgan harflarni qoʻyib koʻchiring.

muka... al	mi...atdor	tana...us
taa...ub	mi...ioner	tasha...ur
maha...a	chi...i	chi...ak
gra...	ji...a	shi...at
tasa...i	musa...o	ma...or
pa...ak	pa...a	pi...a
qu...at	qa...iq	sa...iz

54–mashq. Nuqtalar o‘rniga *d* va *t* undoshlardan mosini qo‘yib, so‘zlarni ko‘chiring.

payvan. , darax. , dilban. , sus. , balan. , poytax. , g‘ish. , Samarqan. , go‘sh. .

Yangi imlo qoidasiga o‘tish munosabati bilan ayrim bo‘g‘in ko‘chirish qoidasiga o‘zgarishlar kiritildi. Masalan: ya–shil, yo–mon, e–lim, yo–ki, yo–qut, ya–shin, e–mak, e–mish, ya–moq kabi so‘zlarni bo‘g‘in ko‘chirib bo‘lmas edi. Yangi alifboga binoan qanday aytilsa shunday yoziladi va bo‘g‘in ko‘chiriladi.

Namuna: yamoq–5 ta tovush, 4 ta harf

ya–moq – 5 ta tovush 5 ta harf.

Bu so‘zlarda tovush va harf endi alohida sanaladi va bo‘g‘in ko‘chiriladi. ya–shil, yo–mon, ye–mak, ye–mish, yo–qut.

Fonetik tahlil quyidagicha bajariladi:

Namuna: Tong – 3 ta tovush, 3 ta harf, unli tovush 1 ta, undosh tovush 2 ta, 1 ta jarangli 1 ta jarangsiz, 1 ta bo‘g‘in.

Mas’ul – 5 ta tovush, 5 ta harf, 1 belgi, 2 ta unli, 3 ta undosh, 2 ta jarangli, 1 ta jarangsiz, 2 ta bo‘g‘in.

4–sinf 104–mashq. Tovush – harf tahlili tarkibi.

Namuna: Zag‘cha – 5 ta tovush, 4 ta harf, 1 harf, 1 harf birikmasi, unli tovushlar: *a, a*

Undosh tovushlar: *z, g‘, ch*

Jarangli tovushlar: *z, g‘*

Jarangsiz tovushlar: *ch*.

Ko'p yozish natijasida o'quvchida ayrim so'z formalarini yoki tilini belgilarni to'g'ri qo'llab ketaverish shakllanib qoladi. Ko'chirib yozish. Ko'chirib yozishda o'quvchi yozuv taxtasidan, kitob lug'at yoki turli ko'rsatmali materiallardan ko'chiradi va so'zlarni imlosini u xotirasida saqlab qoladi.

Bu yozuv usuli o'quvchilarning to'g'ri yozish malakasini mustahkamlashga so'z boligini oshirishga orfografik hushyorlik o'rgatishga so'zlar imlosini esda olib qolishga xizmat qiladi.

Ko'chirib yozish 2 xil bo'ladi.

1. Matnni o'zgartirmasdan ko'chirib yozish.

2. Matnni o'zgartirib ko'chirib yozish.

Matnni o'zgartirmasdan ko'chirib yozish ko'proq boshlang'ich sinflarda foydali.

Ko'chirib yozishda o'quvchilarning yozishi bilim darajasiga qarab yozish surati va tuzumiga ko'ra beriladigan material hajmini so'zlar miqdorining sinflararo quyidagi belgilash maqsadga muvofiq:

1–sinf – 5–8 ta so'z

2–sinf – 10–20 ta so'z

3–sinf – 20–30 ta so'z

4–sinf – 30–40 ta so'z.

Diktant. Diktant o'quvchilarning savodxonligini tekshirishni va olingan bilimlarni mustahkamlash maqsadida kundalik hamda ko'pgina oraliq nazorat shaklida o'tkaziladi.

Diktant o'tkazishda o'quvchilarning imkoniyatlarini hisobga olish ishda aniqlikka e'tibor berish soddadan murakkabga borish muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek, o'quvchilarni o'z-o'zini tekshirishga o'rgatish kerak.

O'quvchi diktant yozganda so'zning harfiy ifodasini ko'rmay eshitish orqali tovushlar majmuasini tasavvur etadi, tovushlarni harflar bilan almashtirib yozadi.

Bunda ruhiy va jismoniy jarayonlarning birgalikda mustahkamlanib borishga imkon beradi. Shuning uchun ham diktant imlo o'rgatishda o'z tabiatiga ko'ra to'la ahamiyatga egadir.

Diktant maqsadga ko‘ra ikki turga bo‘linadi:

I. Ta’limiy diktant. Bu tur o‘rganilgan mavzularni mustahkamlash maqsadida, yozuv darsining ma’lum bir qismida mashq sifatida o‘tkaziladi. Unga alohida soat ajratilmaydi.

Boshlang‘ich sinflarda ta’limiy diktantning quyidagi turlaridan foydalanish mumkin:

1. Lug‘at diktanti.	5. Yoddan yozuv diktanti
2. Saylanma diktant	6. Izohli diktant
3. Ko‘rsatish diktanti	7. Ijodiy diktant
4. Ta’kidiy diktant	8. Erkin diktant.

II. Tekshirish diktanti. Bu o‘rganilgan mavzularni o‘quvchilar qanchalik o‘zlashtirganliklarini sinash, tekshirish maqsadida o‘tkaziladi.

Quyida har qaysi diktant turini o‘tkazish metodikasini ko‘rsatib o‘tamiz.

Lug‘at diktant. Lug‘at diktanti o‘rganilgan imlo qoidalarini mustahkamlash, o‘quvchilar lug‘atini boyitish maqsadida o‘tkaziladi.

Bundan tashqari o‘rganilgan imlo qoidalarini o‘quvchilar tomonidan qanchalik o‘zlashtirilganligini sinash, hisobga olish maqsadida ham o‘tkazish mumkin. Lug‘at diktanti uchun o‘rganilgan imlo qoidasi asosida yoziladigan so‘zlar, so‘z birikmalari yoki turli rasmlardan foydalanish mumkin.

O‘qituvchi tanlagan narsa yoki rasmlarni tartib bilan ko‘rsatadi. O‘quvchilar rasmda ko‘rsatilgan narsa nomini yozib vergul qo‘yadilar. Ishni shu tariqa davom ettiradi. O‘quvchilar yozganlarini imlo lug‘atidan yoki o‘zlarining lug‘atidan solishtirib tekshiradilar. Yo‘l qo‘ygan xatolar mustaqil to‘g‘rilanadi, keyin esa o‘qituvchi tomonidan tekshirib ko‘riladi.

Lug‘at diktanti yozish uchun: 2–sinfda 8 ta so‘z, 3–sinfda 10–12 ta so‘z, 4–sinfda 12–15 ta so‘z bo‘lishi kerak.

Saylanma diktant. Saylanma diktant o‘rganilgan va imlo qoidalarini mustahkamlashda ularni amalda qo‘llashda yordam beradi, mavzuni qanday o‘zlashtirganligini aniqlashga imkon beradi. Diktantning bu turida o‘quvchilar o‘qituvchi aytgan matnni yoki gapni to‘liq yozmay o‘rganilgan qoidalarni saylab yozadilar. Shuning uchun ham saylanma diktant deb ataladi.

Masalan, 3–sinf «Talaffuzi tushib qoladigan undoshlar» mavzusini mustahkamlash bilan shu mavzu yuzasidan o‘quvchilar bilimini sinash, qanday o‘zlashtirganliklarini aniqlash maqsadida olinadi.

Ko‘rsatish diktanti. Ko‘rsatish diktanti boshlang‘ich sinflarning hammasida o‘tkaziladi. Buning uchun o‘tilgan mavzuga doir matn «Diktantlar to‘plami»dan tanlanadi va dasrdan oldin orfografik hushyorlik qoidalariga rioya qilgan holda yozuv taxtasiga yozib qo‘yiladi.

Matn bir marta shoshilmasdan ifodali qilib o‘qib beriladi. Suhbat (savol–javob) yordamida tushuntiriladi va o‘rganilgan qoidalar eslatib, matn mazmuni mustahkamlanadi. Shundan so‘ng matn vaqtincha bekitib qo‘yiladi va aytib yozdiriladi.

Matnni aytib yozdirilib bo‘lgach, yozuv taxtasigsha qarab, yo‘l qo‘yilgan xatolarni to‘g‘rilaydi.

Yodda yozuv diktanti. Yodda yozuv diktanti ham boshlang‘ich sinflarning hammasida o‘tkaziladi. Bu diktantni o‘quvchilar juda sevib bajaradilar.

Bu diktant sinf saviyasining mos kichik bir parcha (yoki biror to‘rtlik) tanlanadi. Tanlangan matn doskaga yozilib qo‘yiladi. Matnni o‘qituvchi o‘qib beradi. Shundan so‘ng yodlash uchun vaqt beriladi. O‘quvchilar matnni yod olgandan so‘ng, matnni berkitadi. Ular yodlagan matnlarni mustaqil yozadi. Keyin yozuv taxtasidan matn ochiladi, o‘quvchilar yozganlarini yozuv taxtasiga qarab tekshiradilar va xatosini tuzatadilar.

Ta’kidiy diktant. Ta’kidiy diktant uchun tanlangan matnni yozdirishdan oldin o‘quvchilar o‘rgangan qoidalar eslatib ayrim so‘zlarning yozilishi tushuntiriladi, ayrim so‘zlarni grammatik tahlil qilib, umuman yozish jarayonida nimalarga e’tibor berish kerakligi ta’kidlanadi. Shuning uchun ham mazkur ish turi ta’kidiy diktant deyiladi. Bu diktant aytib yozdiriladi. Diktantni o‘quvchilar yozib bo‘lgach va o‘zlari yo‘l qo‘ygan xatolarini tuzatgach, o‘qituvchi tomonidan yig‘ib olinadi.

Izohli diktant. Izohli diktant boshlang‘ich sinfning barchasi uchun mos bo‘lib, o‘quvchilar yozdirilgan matn tarkibida imlosi qiyin so‘zlarning yozilishini eslatadi. Belgilangan matn o‘quvchilarga yozdiriladi. SHu tariqa o‘quvchilar yozgan so‘zlarni o‘zlari tuzatadilar. Bu bilan o‘quvchilarning savodxonligini aniqlash va kamchiligini to‘g‘rilash mumkin.

Izohli diktant uchun ma’lum bir dars ajratilishi shart emas. Ta’limiy diktantning boshqa turlari kabi yozuv darsning ma’lum bir qismida o‘tkazish

mumkin. Izohli diktant o'quvchilar faoliyatini oshirishda eng foydali yozma ish turlaridan hisoblanadi. Bu diktant turini 3–4–sinfda tez–tez o'tkazib turishi foydalidir.

Ijodiy diktant. Ijodiy diktant o'rganilgan qoidalarini o'zlashtirish va yozuvda o'rinli qo'llash malakalarini mustahkamlash bilan birga o'quvchilar og'zaki va yozma nutqini rivojlanishida ijobiy ta'sir qiladi, ular ijodkorlik, mustaqillik kabi zarur malakalarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ijodiy diktantda o'quvchilarga, o'rganilgan qoidaga mos so'z, so'z birikmasi, biror mavzuga oid so'roqlar beriladi. Ular berilgan so'z va so'z birikmalarini qatnashtirib, gap yoki hikoya tuzadilar. Ijodiy diktant, ijodiy inshoga o'xshab ketadi.

O'quvchilarning ijodkorlik faoliyatini yoshlikdan tarbiyalash maqsadida ijodiy diktantni izchillik bilan tez–tez o'tkazib turish lozim.

Bu esa bolalarni yuqorida aytib o'tgan xislatlar va insho yozishga tayyorlaydi.

Ijodiy diktantdan barcha boshlang'ich sinflar keng foydalanadi. Alifbe davridan o'quvchilar ijodiy diktant yozishga tayyorlanadi.

Erkin diktant. Erkin diktant ta'limiy diktantning bir turi bo'lib, o'quvchilar nutqini o'stirishda fikrlar qobiliyatini rivojlantirishda xizmat iladi.

Erkin diktant uchun hikoya tarzida unga katta bo'lmagan matn tanlanadi.

Tanlangan matnning har bir bo'limida ikkitadan uchtagacha gap bo'lishi kerak.

Diktantni bu turida o'quvchilarga o'qigan bo'limning mazmunini buzmaganda, gaplarning shaklini o'zgartirib yozishi erkinligi beriladi. O'qituvchi diktantni har bir qismini alohida–alohida o'qib beradi.

O'quvchilarni diqqati jalb qilinadi va birinchi bo'lim o'qib beriladi. O'quvchilar o'qilgan bo'lim mazmunini yozib bo'lgandan keyin, ikkinchi qism o'qib beriladi. O'quvchilar bu bo'lim tuzilishini ham yorqin ifodalab yozadilar. Ish shu tariqa davom etadi. Bu diktant turi o'quvchilarni o'rgangan grammatik shakllaridan, imlo va tinish belgilariga oid bilimlarini va boshqalarni nutqni aynan yoki o'zgartirib qo'llashga o'rgatadi.

Diktantni bu turi yana bolalarda ijodkorlik faoliyatlarining o'sishiga yordam beradi, ularni bayon yozishga tayyorlaydi.

Tekshirish diktanti. Tekshirish diktanti dasturning biror bo‘limi o‘rganilib, xilma–xil ta’limiy maqsadlar bilan mustahkamlangach, ular o‘quvchilar tomonidan qay darajada o‘zlashtirilganini sinash maqsadida o‘tkaziladi.

Tekshirish diktanti uchun sintaktik tuzilishi jihatidan shu sinf o‘quvchilar saviyasiga mos, o‘rganilgan imlo qoidalari asosida yoziladigan so‘zlar va tinish belgilari ko‘proq qo‘llanilgan matn tanlanadi.

Tekshirish diktanti uchun matnlardan emas, balki o‘rganilgan qoidalarga xos terma gaplardan ham foydalanish mumkin. Lekin ikki holda ham gaplardagi so‘zlar soniga e’tibor berish lozim.

Tekshirish diktanti uchun tanlangan matnda so‘zlar soni quyidagicha bo‘lishi lozim:

	1–sinf	2–sinf	3–sinf	4–sinf
1–yarim yillik	–	25–30 so‘z	45–55 so‘z	65–70 so‘z
2–yarim yillik	15 so‘z	35–45 so‘z	55–65 so‘z	75–80 so‘z

Ko‘rinib turibdiki, o‘quv yili oxirida o‘tkaziladigan diktantdagi so‘zlar soni keyingi o‘quv yili boshida o‘tkaziladigan diktantdagi so‘zlar soniga baravar keladi va asta–sekin ortib boradi.

Diktantda quyidagi xatolar hisobga olinadi: So‘zdan bo‘g‘in yoki harf tushirib qoldirilsa, bo‘g‘in yoki harf qo‘shib yozsa, so‘zni ma’nodosh bo‘lmagan boshqa so‘z bilan almashtirib yozsa, harf shakllarini buzib yozsa ham xato hisoblanadi.

Diktantda quyidagi xatolar hisobga olinmaydi:

- a) o‘quvchilarga o‘rgatilgan qoidalar yuzasidan qilingan xatolar bo‘lsa;
- b) gap oxirida nuqta qo‘yilmagan bo‘lsayu, keyin gapni bosh harf bilan yozsa;
- d) gap ma’nosini buzmaganda boshqa so‘z bilan almashtirib yozilsa;
- e) biror harfni takror yozsa;
- g) bo‘g‘in ko‘chirishda so‘zni bir qismini yozsa–yu, lekin ikkinchi qismida yozishni unitgan bo‘lsa;
- j) gapdagi so‘zlarni takror yozgan bo‘lsa;

Bayon turlari va ularni o'tkazish.

O'rta maktab ta'lim–tarbiya tizimida nutq o'stirish vositasi sifatida bayon g'oyat muhim ahamiyatga egadir. U yozma ishning asosiy turlaridan biri bo'lib, asar yoki parcha mazmunining o'quvchi tomonidan «o'z so'zi», o'ziga xos uslubi asosida izchil, savodli qayta bayon etishni taqoza qiladi.

Boshlang'ich sinfda o'tkaziladigan bayonlar ko'proq ta'limiy xususiyatga ega bo'lib, ular og'zaki va yozma holda olib boriladi.

1–4–sinflarda ta'limiy bayonlarni muntazam o'tkazib turish o'quvchilarning so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishiga, matnni ongli, ifodali o'qish va so'zlab berishiga hamda ularning fikrlash qobiliyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning so'zlarni to'g'ri yozish malakalarini mukammallashtirishga imkoniyat tug'diradi.

Boshlang'ich ta'limda bayonlarning quyidagi turlari o'tkaziladi:

- 1.To'liq yoki mukammal bayon.
- 2.Tasvir elementlari bo'lgan bayon.
- 3.Grammatik topshiriqli bayon.
- 4.Matn mazmunini qisqartirib bayon qilish.
- 5.Ijodiy bayon.
- 6.Tekshirish bayoni.

Quyida bularning har biri ustida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

To'liq yoki mukammal bayonning bu turi ko'p jihatdan ifodali o'qish darslarida berilgan qayta hikoya qilish darslariga o'xshab ketadi.

1–sinf o'quvchilari o'qiganlarini qayta hikoya qilib berishga qiynaladilar. Bunday hollarda matn mazmuniga mos savollaridan foydalaniladi. SHuning uchun 1–sinflarda o'tkaziladigan bayonlar matn mazmuniga qarab tuziladigan savollardan, so'zlardan foydalanib yoziladi.

Masalan: daraxtlar qachon gullaydi?

Daraxtlar bahorda gullaydi.

2–sinfnng boshlanishi 1–sinfnng davomidir. 2–sinfnng boshida to‘liq bayon yozish savollar yordamida bo‘ladi. Matn mazmunini to‘liq ifodalab yozish 2–sinf o‘quv yilining ikkinchi yarmidan boshlanadi.

Tasvir elementlari bo‘lgan bayon. 1–2–sinflarida o‘quvchilar kichik hajmdagi matnlarning mazmunini grammatik topshiriqlarsiz bayon qiladilar. Ammo 3–4–sinflarda 3–4 ta xato undan ortiq qismlardan tashkiol topgan matnlar bilan bayon yozishga o‘rgatiladi. Masalan: ayrim matnlarda voqeaga bog‘liq holda tabiat tasviriy yoki voqeada ishtirok etuvchi shaxsning tashqi ko‘rinishi birga estetik zavq uyg‘otadi. Voqeani har tomonlama to‘liq tasavvur etish qobiliyatlari bilan bayon yozish. 1–2–sinflardan o‘qish tabiatshunoslik darslarida tabiat kishilarning ko‘rinish joyining ko‘rinishini so‘zlatish so‘zlab berish orqali tasvirli bayonlar ustida ishlashga o‘rgatiladi.

Grammatik topshiriqli. Bayonning turi 3–4–sinflarda o‘tkaziladi, bunday bayonni yozishda oldin hikoyalaridagi shaxsni o‘zgartirib qayta hikoya qilish yuzasidan mashqlar o‘tkazilgan bo‘lishi kerak. Bayonlning bu turida hikoyachdagi gaplarni qayta qurushni talab etadi. Chunki hikoyadagi I shaxs nomidan berilgan bo‘lsa, III shaxs nomidan. III shaxs nomidan berilgan bo‘lsa I shaxs nomidan bayon qilish va ega, kesimlarni shaxs va sonda moslashtirishi lozim.

Shaxslarni aniq bo‘lishi uchun ism qo‘yishi ham mumkin.

Matn mazmunini qisqartirib bayon yozish. Bayonning bu turi ko‘proq mustahkamlikni talab keladi. SHuning uchun 3–4–sinflarda qo‘llaniladi. Bunda o‘quvchi matn mazmunining o‘zgartirmay har bir bo‘limidan asosiy mamunni ajratib olish qoidalariga ega bo‘lishlari kerak. Qisqartirib bayon yozishning ahamiyati shundaki biror ertak va hikoyaning mazmunini umumlashtirib, asosiy g‘oyani lo‘nda ifodalash uchun o‘quvchini faol mustaqil fikrlashga undaydi, keng hajmli matn yuzasidan konspekt tuzish malakasi shakllantiriladi.

Ijodiy bayon. Bunday bayonda o‘quvchidan matn mazmuniga o‘z munosabatlarini bildirish talab qilinadi. U bir necha shaklda o‘tkazilishi mumkin.

Masalan: Berilgan kichik hajmli matn mazmunining kengaytirib yozish, voqeaband she‘rlar mazmunining hikoyalab yozish, dialoglarni umumlashtirib yozish, shaxsni o‘zgartirib yozish.

Tekshirish bayoni. Tekshirish bayoni 1–sinf dan boshlanadi. U quyidagi tartibda o‘tkaziladi.

1. Matnni aniq va ifodali o‘qib berish;

2. Matnni mazmunini o'qituvchi tomonidan berilgan rejaga qarab hikoya qilish.

3. Imlosi o'rganilmagan so'zlarni doskaga yozib ko'rsatish.

4. Matnni qayta o'qib berish.

5. Matn mazmunini qayta bayon qilish.

Bayon yozishda asosiy uslublar quyidagilardan iborat:

1. Matnni ifodali, ta'sirli qilib o'qib berish va savollar yordamida qismlarga bo'lib yoki to'liq holda so'zlatish.

2. Bayonni rejasi ustida ishlash.

3. Lug'aviy orfografik ishlar matnda uchraydigan qiyin so'zlarning ma'nosi va imlosini tushuntirish: obrazli ifodalardan foydalanish yo'llarini o'rgatish.

Bayonni baholash uchun voqealar ketma-ketligi fikrni to'liq tuza olishi, punktatsion va orfografik xatolarga yo'l qo'ymaganligi hisobga olinadi.

2–3–sinfdan yozilgan bayonga 1 ta baho qo'yiladi. 4–sinfdan bayon hajmiga qarab, fikrni to'liq bayon qila olishga qarab mazmuni uchun birinchi baho, ikkinchi baho esa imlo xatolariga qo'yiladi.

Insho. Insho – yozma ish turlaridan biridir. Insho – ijod demak. Ma'lum bir mavzu yuzasidan o'quvchining o'z fikrlarini ifodalash vositasiga insho deyiladi. Insho aniq bir mavzu asosida mustaqil yozilib, ijodiy fikrlarni to'g'ri, tartibli, mazmunli, ravon ifoda etishdan iborat bo'lib, o'quvchining mavzuga o'z munosabatini bildirishini talab etadi. Boshlang'ich sinflardan bonga asos yaratiladi.

Har qanday pedagogik yangilik zaminida biron –bir g'oya yotadi. Pedagogik texnologiya qanday qilib, qanday usullar bilan o'qitilsa, natija yaxshi bo'ladi, degan savolga javob beradi. U o'z tizimiga ega bo'lib, unda komponentlar ketma-ketligi, o'zaro bog'liqligi, bir bitimligi sanaladi.

Didaktik o'yinlar, pedagogik kashfiyotlar, testlar bularning hammasi bir so'z bilan aytganda, yangi pedagogik texnologiyadir.

Pedagogik texnologiyaning boshqaruvchanligi shundan iboratki, bunda ta'lim jarayonini rejalashtirish, tashxis qilish, natijalash, tuzatish kiritish imkoniyatlari mavjud. Bunda ta'limdan kutilgan natijaga erishiladi, vaqt tejiladi, bu esa pedagogik texnologiyaning samaradorligi demakdir. Bir so'z bilan aytganda, ta'lim

jarayoniga yangicha yondashib, ijodkorlik, dunyodkorlik tadbiq etilsagina, ta'lim samarasi yangicha bosqichga ko'tariladi.

Xulosa qilib aytganda, yangi pedagogik texnologiya ta'lim jarayonida hukm surayotgan inqirozdan qutulishning yagona va bosh mezonidir.

X U L O S A L A R :

Yuqorida sharhlangan tadqiqotlar ko'rsatib turibdiki,

1) orfografik jarayon, ayniqsa boshlang'ich ta'limda, nihoyatda murakkab jarayondir. bu murakkablikka muvofiq keladigan samarali usullarini belgilash va ularni amalga oshirishda o'quvchilarning individual va o'ziga xos psixologik xususiyatlarini hisobga olish va ta'lim jarayonini muayyan tizimda, muayyan strukturada tashkil qilish talab qilinadi;

2) respublikamizda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlash jarayonida o'tkazilgan psixologik tadqiqotlar xulosalari asosida yanada yangi eksperimental ta'lim tizimini ishlab chiqish maksadga muvofiqdir;

3) ona tili ukitish metodikasi tizimidagi metodik va psixologik tadqiqot hamda kashfiyotlarni uyg'unlashtirib, ularni amalda tatbiq etuvchi maxsus laboratoriya markazini tashkil qilish kelajakda yaxshi samara beradi. Orfografik bilimlarni shakllantirishda o'qituvchiga qo'yilgan talablar.

Ona tili darslarida o'quvchilarga berilgan materiallarni (mavzularni) o'rgatishda o'qituvchining roli juda muhimdir.

Ma'lumki, boshlang'ich sinf ona tili darslari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ona tili darslarida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqlarini o'stirish bilan bir qatorda, ularning aqliy favoliyatlarini rivojlantirib borishga ham e'tibor beriladi. O'quvchilarni o'qish va yozish malakalarini egallaylari orqali barcha o'quv fanlarini o'rganish – o'zlashtirishga yo'l ochiladi.

Shuning uchun ham ona tili boshlang'ich sinflarda asosiy o'quv predmeti hisoblanadi. Metodika o'quvchilarning yosh xususiyatlari va qobiliyatlariga asoslanib, ularning har qaysi sinfdan o'zlashtiradigan bilimlar hajmini belgilaydi. Shuningdek, o'qituvchi bilimlarini o'zlashtirishda uchragan qiyinchiliklarni aniqlab, uni bartaraf etish yo'llarini qo'llashi lozim.

Metodika–hayot turmush tarzini o'zgarishlari va fan–texnika taraqqiyoti natijasida bolalarni aqliy o'sish darajasi va psixologiyasini o'zgarib borishida o'z ifodasini topishi kerak.

Shuning uchun ham o'qituvchi har bir davr va zamon talablariga javob bera olishi zarur.

Mustaqillik sharofati bilan ta'lim tizimini tubdan isloh etilishi, ta'lim tizimida ta'lim–tarbiya berishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishni taqozo etadi.

Boshlang'ich ta'lim ona tili o'qitishning maqsadi, mazmuni va tarkibiy qismlari hamda davlat ta'lim standarti ona tili darslarini o'tishda zamon talablaridan kelib chiqqan holda o'qituvchilar oldiga quyidagi talablarni qo'ydi:

- dastur va darslik hamda davlat talablarini bilish;
- davlat ta'lim standartiga rioya qilish va uni bajarishini ta'minlash;
- ona tili darslarini zamon talablari darajasida tashkil etishi;
- ona tili darslarida ko'rgazmali qurollardan foydalanishi;
- darsni yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishi;

- ona tili darslarida o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga o‘rgatishi;
- darsda o‘quvchilarni tinglovchidan itshtirokchiga aylantirishi;
- ona tili darslarini samarali va qiziqarli bo‘lishi uchun interaktiv va bahs–munozara, musobaqa darslarini tashkil etishi;
- darsda ijodiy faoliyatlarni oshiruvchi usullardan foydalanishi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan talablarni darslarda metodik jihatdan to‘g‘ri qo‘llay olish ona tili darslarini samarali bo‘lishida yordam beradi.

Bundan tashqari o‘quvchilar bilimiga qo‘yilgan davlat ta’lim standartini bajarish uchun o‘qituvchining o‘zi shu talablarni bajara olmog‘i lozim.

Ya’ni o‘qituvchi ona tilidan tilshunoslik bo‘limiga oid fonetika, grammatika, leksikologiya hamda imlo qoidalarini yaxshi bilmog‘i lozim.

Darsni metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish har bir o‘qituvchining bosh maqsadi bo‘lmog‘i lozim.

5.Xulosa. Ona tili ta’lim sohasi barcha fanlar ichida yetakchi vazifadagi fan hisoblanadi. Ona tili ta’lim sohasi mustaqillik sharoiti bilan har taraflama o‘ziga xos yo‘nalishlarga ega bo‘lgan bir paytda o‘zining tizimi, maqsadi, vazifasi oldiga yangi talablarni qo‘ydi.

Ona tili ta’limi bolalarni fikrlash qobiliyatlarini kengaytirishga, o‘zgalar fikrini anglash, o‘z fikrini og‘zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olishga, jamiyat a’zolari bilan erkin muloqotda bo‘la olish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu o‘rinda ona tili ta’limiga o‘quv fani sifatida emas, balki butun ta’lim tizimini uyushtiruvchi ta’lim jarayoni sifatida qarashi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

Siyosiy-ijtimoiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз.— Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017, 138-бет.
2. Каримов Ислон. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999.-48 б.
3. Каримов Ислон. Баркамол авлод орзуси. —Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.-248 б.
4. Каримов Ислон. Юксак маънавият — енгилмас куч.—Т.: Маънавият, 2008. - 176 б.

O'quv adabiyotlar:

1. Abdullaeva Q., Yusupova M., Abdullaeva D. Diktantlar to'plami, 1-sinf.
2. “Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi” 1998-yil
3. “Boshlang'ich ta'lim” jurnali. 1998-yil, 8-son.
4. “Boshlang'ich ta'lim” jurnali. 1998-yil, avgust soni.
5. “Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori”. 1997.
6. “Boshlang'ich ta'lim” jurnali, 1994-yil, 2-son.
7. Fuzailov S. Xudoyberganova M. 3-sinf ona tili darsligi. Toshkent “O'qituvchi” nashriyoti 2008-yil, 144 bet
8. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Shermatova U. 4-sinfda ona tili darslari. -T.: “O'qituvchi”, 2003. 160 b.
9. G'ulomov A.Q. "Ona tili o'qitish prinsiplari va metodlari", T.,1992-yil
10. Ikromova R., G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., Shodmonqulova D. Ona tili: 4-sinf.-T.: “O'qituvchi”, 2009. 187 b.
11. Kubayeva K. “Mukammal bilimli bo'laylik” ilmiy-uslubiy maqola “Ziyokor” jurnali 5 –son 2003-yil.
12. Mirzayev M. Usmonov S. , Rasulov I. O'zbek tili Toshkent 1978-y.
13. Niyozmetova T. Bayonlar to'plami. (Boshlang'ich sinflar uchun) Toshkent, 1998-yil.

14. Qo'chqortayev I., Qo'chqortayeva. "Tilshunoslikka kirish", Toshkent, 1976-y.
15. Saidov A., Abduazizov A., Irisqulova M. "Tilshunoslikka kirish" Toshkent 1976-yil.
16. Saydahmedov N. Dilaktik jarayonlar nima?. "Ma'rifat" gazetasi, 17-fevral, 1999-yil.
17. Saydahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalarning mohiyati. Xalq ta'limi. T.: 1999-yil.
18. Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M. "Tilshunoslikka kirish". Toshkent, 1981
19. "Ta'lim taraqqiyoti" 7– maxsus son. "Sharq nashriyoti" 1999–yil.
20. Tolipov O'. Pedagogik texnologiyaning asosiy tamoyillari. "Xalq ta'limi". 5-son, 2001-yil.
21. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. T.: Sharq, 3-maxsus soni, 1999.

INTERNET SAYTLAR:

22. www.lex.uz– O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi
23. www.uzedu.uz– Xalq ta'limi vazirligi sayti
24. www.eduportal.uz – Xalq ta'limi vazirligining axborot – ta'lim portali
25. www.ziyonet.uz – Ta'lim portali
26. www.utube.uz– Ziyonet tarmog'idagi ta'lim videoroliklari sayti
27. www.multimedia.uz – Multimedia umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazi sayti
28. www.kitob.uz – O'quvchilar uchun elektron kutubxona sayti
29. www.rtm.uz – Respublika ta'lim markazi sayti
30. www.taqqim.uz – Respublika bolalar kutubxonasi sayti
31. www.school.uz – Darsliklarning elektron ko'rinishi

32. www.uz.infocom.uz – Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasidagi yangi texnologiyalarni eng qulay va tushunarli shaklda keng targ'ib qilish
33. www.buxdu.uz – Buxoro davlat universiteti sayti

MUNDARIJA

KIRISH-----6

**I BOB. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI TA'LIM SOHASINING
MAZMUNI VA TARKIBIY QISMLARI-----**

I.1. Boshlang'ich ta'lim tizimida morfemik tahlilning nazariy asoslari-----

II.2. Boshlang'ich ta'limda morfemik tahlilning psixologik va metodik asoslari---

**II BOB. MORFEMIK TAHLILNI AMALGA OSHIRISHDAGI
LINGVISTIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR-----**

II.1. Morfemik tahlilga oid uslubiy ishlar tizimi-----

II.2. Darsliklarda berilgan morfemik tahlilga oid mashqlar tizimi-----

II.3. Morfemik tahlilni amalga oshirishda didaktik o'yinlar

XULOSA-----

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI-----